

САЙЁРА РАҲМОНОВА

ШАРҚ
ШЕЪРИЯТИГА
КИРИШ
КУРСИ

83.3

p-33

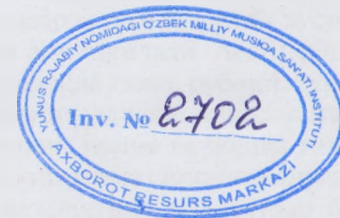
ЎЗБЕКИСТОН RESPУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ КОНСЕРВАТОРИЯСИ

Сайёра Раҳмонова

ШАРҚ ШЕЪРИЯТИГА КИРИШ КУРСИ

Ўқув қўлланма

Учинчи қайта нашр

Тошкент
«ТАФАККУР ҚАНОТИ»
2020

УДК: 821.512.133(075)
КБК: 83.3(5)
Р33

Тақризчилар:

Назаров Бахтиёр Аминович, ЎзР ФА академиги,
филология фанлари доктори, профессор;

Ғаниева Суйима Ғаниевна, Ўзбекистон Давлат консерваторияси
профессори, филология фанлари номзоди;

Расулмухамедова Дурдона, филология фанлари номзоди, доцент;

Насулмаев Зийёдулла, Ўзбекистон Давлат консерваторияси доценти;

Ҳамдамова Сайёра, Ўзбекистон Давлат консерваторияси доцент в.б.

Ўқув қўлланма Ўзбекистон Давлат консерваторияси Тиллар кафедрасида муҳокама қилиниб, Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими ўқув-методик бирлашмалари фаолиятини Мувофиқлаштирувчи Кенгашнинг 2012 йил 19 апрелдаги 12-сонли қарорига мувофиқ нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-382-40-4

© Tafakkur qanoti, 2012 й.
© Tafakkur qanoti, 2017 й.
© Tafakkur qanoti, 2020 й.

КИРИШ

Мустақиллик йилларида мамлакатимиз таълим тизимида жиддий ўзгаришлар рўй берди. Республикамизда «Кадрлар тайёрлашнинг Миллий дастури» қабул қилиниб, уни босқичма-босқич амалга оширишга киришилди. Давлат таълим стандарти ва бошқа меъёрий ҳужжатлар асосида ўқув дастурлари тубдан янгиланиб, ўқув режасига янги фанлар киритилди. «Шарқ шеъриятига кириш» курси шундай фанлардан биридир. Унда талабаларни умуминсоний кадриятлар ва миллий маънавиятимиз илдиэлари, Шарқ адабиётининг ўзига хос хусусиятлари билан чуқурроқ таништириш асосий мақсад қилиб қўйилади.

Маълумки, Шарқ адабиётида асрлар мобайнида шеърият етакчилиқ қилган. Шеърият Шарқ халқлари ижтимоий, маданий-маърифий ҳаётида ҳамиша муҳим ўрин тутган. Шу боисдан кишиларнинг маданияти, илм-маърифати даражаси шеъриятдан нечоғли хабардорлиги асосида белгиланган. Чунки бу ҳудудда шеъриятга ижтимоий-маданий ҳаётнинг ажралмас таркибий қисми деб қаралган.

Албатта, Ғарб адабиётида ҳам шеърият алоҳида ўрин тутди. Данте, Шекспир, Гёте, Пушкин ижоди шундан далолат беради. Шарқ ва Ғарб шеърияти қатор ўзига хос хусусиятларига кўра бир-биридан фарқ қилади. Бу тафовут аввало шеърларнинг турли тилда ва ўзига хос шаклда эканлигида кўринади. Ҳар бир тил ўзига хос оҳангга эгаллигида эканлиги назарда тутилса, ушбу хусусиятлар жуда муҳим аҳамиятга моликлиги англашилади. Араб, форс, туркий тилларда битилган Шарқ шеъриятида ғазал, рубоий, туюқ, қитъа, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мустазод каби жанрлар мавжуд бўлса, инглиз, француз, итальян, испан, немис ва бошқа тилларда ёзилган Ғарб шеърияти сонет, ода, эпиграмма сингари жанрлардан таркиб топган.

Шарқ ва Ғарб шеъриятида тафовутлар бўлиши баробарида муштарак жиҳатлар ҳам мавжуд. Бу умумийлик аввало ғазал, рубоий, қитъа, мухаммас, мустазодда ҳам, сонет, ода, эпиграммада ҳам инсоннинг ҳис-туйғу, кечинмалари акс этишида кўринади.

Иккинчидан, ушбу шеърларнинг барчаси ўзига хос шаклга эга. Яъни газал ҳам, сонет ҳам муайян мезонга асосланади. Уларда фикр ва кечинмани ифодаловчи сўзлар маълум ўлчовдаги мисрага солинади. Мисралар бир-бирига оҳангдош сўзлар воситасида қофияланади. Шарқ шеърлятида ҳам, Фарб назмида ҳам шеър муайян фикрни ўртага ташлаш билан бошланади. Кейинги мисра, бандларда айни фикр кенгайтириб, ривожлантирилади ва маълум бир хулосага келинади. Газал, мухаммас ҳам, сонет ҳам шу тарзда яқунланади. Уларда биринчи мисрада билдирилган мулоҳазани кенгайтириб ривожлантириш ва муайян хулоса чиқариш учун кейинги мисраларда қарама-қарши фикр билдирилади. Шарқ шеърляти ҳам, Фарб шеърлятида худди шу ҳолат кузатилади.

Шеърлятнинг ўзига хос хусусиятлари, унинг насрий асарларидан фарқли жиҳати аввало жанрларда ҳамда шеърда қўлланадиган бадиий санъатларда намоён бўлади. «Шарқ шеърлятига кириш» курсида мана шу икки жиҳатга эътибор қаратилади. Унинг биринчи бўлимида Шарқ шеърлятида кенг тарқалган жанрлар — газал, рубоий, қитъа, мухаммас, мустазод каби жанрлар, уларнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида тушунча берилади. Иккинчи бўлимда эса Шарқ шеърлятида қўлланадиган бадиий санъатлар — ўхшатиш, жонлантириш, кўчим (метафора), муболаға, сифатлаш сингари бадиий тасвир воситалари тўғрисида маълумот баён этилади. Ҳофиз Шерозий, Саъдий Шерозий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳридин Муҳаммад Бобур, Бобораҳим Машраб, Махтумқули каби Шарқ шеърляти намояндалари ижоди билан таништириш мақсад қилиб қўйилади. Чунки бу шоирларнинг шеърлари бадиий тафаккур ривожига, кўшиқ санъати раванқида муҳим ўрин тутди.

Ушбу ўқув қўлланмасини яратишда «Шарқ шеърлятига кириш» курси бўйича Ўзбекистон Давлат консерваториясида олиб борилаётган илмий-педагогик тажрибаларга ҳамда адабиётшуносликка оид тадқиқотлар, дарслик, ўқув қўлланма, луғатларга таянилди. Талабаларнинг мумтоз маданий меросимиз, маънавиятимизнинг манбаси бўлиши Шарқ шеърлятининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисидаги тасаввурини бойитиш ниятида битилган мазкур қўлланма тўғрисида билдирилдиган фикр-мулоҳазалар келгусида уни янада кенгайтириш имконини беради, деб умид қиламиз.

ШЕЪР ТИЗИМИ

Шеърга хос энг муҳим хусусият унда нутқнинг муайян ўлчов асосидаги ритмга солинишидир. Шеърда нутқ маълум ўлчов, яъни вазнга туширилиб, шу асосда мусиқийлик, оҳангдошлик ҳосил қилинади. Шеърда баён этилган фикр аввало ритмик интонацияси — сўзлар жарангдор эканлиги билан эътиборни тортади. Шеърда сўзлар муайян оҳангдошлик ҳосил қилиб, кишиларнинг туйғу, ҳиссиётига таъсир ўтказади. Шеър энг қадимий санъат саналади. Халқ кўшиқлари, дostonларнинг шеърйй ёзилгани шундан далолат беради.

Шеърлар ҳам бошқа бадиий асарлар каби шакли, ҳажми каби жиҳатларига кўра бир-бирдан фарқ қилади. Айни чоғда улар ўртасида умумий жиҳатлар ҳам мавжуд. Шеърлар умумий ва фарқли хусусиятларига таснифланади. Бу «шеър тизими» дейилади.

Шеър тизими — маълум ўлчовга асосланган шеърйй вазнлар мажмуидир. Шеър тизими шеърга хос асосий хусусиятларни умумлаштиришга асосланади. Маълумки, шеърда шу халқ тилига мос ўзига хос сифатлар ифодаланади. Шеър тизимини белгилашда ҳам халқ тилига хос хусусиятлардан келиб чиқилади.

«Шеър — муайян ўлчовдаги ритмик нутқ» дейилади. Бундан шеърда сўзлар маълум бўғиндан иборат бўлиши аёнлашади. Бўғин шеърга хос энг муҳим унсур бўлгани боис шеър тизимини белгилашда бўғин асосий ўлчов қилиб олинади. Жаҳон халқларининг тили бир-бирдан сўзларда бўғинларнинг тузилиши, таркиби ва миқдори жиҳатидан ҳам фарқ қилади. Айни хусусият шеърда ҳам акс этади. Яъни ҳар бир халқнинг шеърляти шу халқ тилига хос хусусиятларни ўзида мужассамлаштиради. Шундан келиб чиқиб, жаҳон шеърлятида силлабик, тоник, метрик шеър тизимлари мавжудлиги таъкидланади.

Силлабик шеър тизими — муайян миқдордаги бўғинлардан иборат мисраларнинг такрорланишига асосланади. Сўзларда урғу

ўзгармайдиган тиллар (масалан, француз тили)да шеър учун асосий хусусият мисраларнинг бир хил миқдорда бўлишидир. Силлабик шеър тузилишига хос хусусиятлар француз, поляк шеърлятида яққол сезилади. Француз тилида урғу, одатда, сўзнинг охириги бўғинига, поляк тилида эса охиригисидан олдинги бўғинга тушади. Бу тилларда урғу маънога таъсир этмайди. Рус тилида эса урғу сўз маъносини белгилайди. Француз тилидаги ўн икки ҳижоли шеърда урғу доим олтинчи ва ўн иккинчи бўғинларга тушади. Ўзбек тилида ҳам сўзларда урғу ўрни ўзгармайди. Ўзбек тилида урғу доимо сўзнинг сўнгги бўғинида келади. Ўзбек шеърлятини силлабик шеър тизимига киритиш мумкин. Чунки мисраларда бўғинлар миқдори тенг бўлиши ўзбек халқ шеърляти учун ҳам, замонавий шеърлятимиз учун асосий хусусият саналади.

Силлабик юнонча syllable – бўғин сўзидан олинган. Бармоқ вазнидаги шеърлар силлабик шеър тизимига мансуб. Бармоқ вазни учун мисраларда бўғинлар тенглиги асосий хусусиятдир. Бармоқ вазнидаги шеърларда мисралардаги бўғинлар муайян тартибда туроқланади, яъни гуруҳланади. Бармоқ вазни мисралардаги бўғинлар миқдорининг тенглиги ва уларнинг бир хил тартибда гуруҳланиб такрорланишига асосланади.

Тоник шеър тизимида шеър мисралардаги бўғинларнинг урғули ёки урғусизлиги асосий ўрин тутаяди. Тоник шеър тузилишида урғули ҳижола муайян нисбатда такрорланади. Бундай шеърларда урғули ҳижола ўртасида урғусиз ҳижола нисбатан эркин бўлади. Рус, инглиз, немис шеърляти урғули ҳижола маълум тартибда такрорланишига асосланади.

Метрик шеър тизимида мисралардаги бўғинларнинг чўзиқ ва қисқалиги ва уларнинг маълум тартибда келиши муҳим аҳамият касб этади. Метрик шеър тизими қадимги юнон шеърлятида кузатилади. Унда қисқа ҳижола \lfloor чўзиқ — белгиси билан ифодаланган. Бу белгилар мора деб юритилади. Қисқа ҳижола бир морага тенг бўлса, чўзиқ ҳижола икки морага тенгдир. Қисқа ва чўзиқ ҳижоланинг маълум тартибда гуруҳланиши стопа дейилади.

Метрик шеър тузилиши мусиқа ва шеър бир пайтда ижро этилган замонларда вужудга келган. Қадимга Юнонистонда турли маросимларда шеърлар мусиқа жўрлигида айтилган. Ўша даврда мусиқа ва шеърлятга

яқинг санъат ҳодисаси сифатида қаралган. Кейинчалик улар алоҳида санъат тури сифатида ажратилган. Мисралардаги бўғинларнинг қисқа ва чўзиқлиги шеърлят учун асосий ўлчов бирлиги сифатида сақланиб қолган.

Силлабик, тоник, метрик тузилмаларга хос ушбу хусусиятлардан шеър тизими муайян ўлчов тамойилига асосланган вазнлар мажмуи экани аён бўлади.

АРУЗ ШЕЪР ТИЗИМИ

Аруз — қисқа, чўзиқ ва ўта чўзиқ ҳижоларнинг муайян тартибда гуруҳланиб такрорланишига асосланган метрик шеър тизимидир. Шарқ адабиётида ушбу шеър шакли кенг тарқалган.

Аруз вазни араб шеъриятига хос бўлгани боис у билан барча атамалар араб тилидаги сўзлардир. Аруз сўзи арабча бўлиб, чодирни ушлаб туриш учун ўртага қўйиладиган ёғоч — аруз дейилади.

Араб шеъриятига хос хусусиятларни илмий асосда ўрганган олим Халил ибн Аҳмад яшаган жой ҳам Аруз деб аталган. Шарқ адабиётида шеъриятнинг асосий шаклларида бири сифатида кенг тарқалган аруз VIII асрда яшаган араб олими яшаган жой номи билан боғлиқ. Аруз араб адабиётида пайдо бўлган ва кейинчалик бошқа халқлар шеъриятида шаклланган. Бу «Қуръон»нинг араб тилида нозил қилингани билан боғлиқдир. Ислоҳ динига эътиқод қилувчи халқлар илоҳий китоб «Қуръон» араб тилида нозил этилгани боис ушбу тилга ҳурмат эҳтиром билан қарашган. Адабий-бадиий, илмий асарларни араб тилида ёзиш таомилга айланган. Имом Бухорий, Имом Термизий, Замахшарий, Беруний, Ибн Сино, Фаробий сингари алломалар ўз асарларини араб тилида битишган. Низомий, Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий сингари шоирлар дoston, девонлари, насрий асарларини форс тилида ёзишган бўлса-да, арабча номлашган. Алишер Навоий ҳам туркий тилда битган асарларини «Хазойин ул маоний» («Маънолар хазинаси»), «Мезон ул авзон» («Вазнлар ўлчови»), «Маҳбуб ул қулуб» («Қўнғилларнинг севгани»), «Насойим ул муҳаббат» (Муҳаббат шабадалари), «Тарихи мулуки ажам» («Ажам подшоҳлари тарихи») деб атаган.

Араб тилида ҳижо, яъни бўғинларнинг қисқа, чўзиқ ва ўта чўзиқлиги маънони ифодалашда муҳим аҳамият касб этади. Ўзбек тилида эса ундай эмас. Мисраларда қисқа, чўзиқ ва ўта чўзиқ бўғинларнинг маълум тартибда такрорланиши араб шеъриятига хосдир.

Арузда ҳижо ва рукн

Шарқ шеъриятида асосий вазн тури аруз бармоқ вазнидан фарқ қилади. Бармоқ вазни мисрадаги бўғинларнинг миқдори ва гуруҳланишига асосланади. Аруз вазнида эса бўғинларнинг миқдори ва сифати муҳим. Яъни аруз вазн чўзиқ ва қисқа ҳижоларнинг маълум тартибда такрорланишидан вужудга келади. Аруз вазнида ундош товушлар билан тугаган ҳижолар чўзиқ унлилар («О»дан бошқа унлилар) билан тамом бўлган ҳижолар кўпинча қисқа саналади. Мисралардаги чўзиқ ҳижо баъзан қисқа ҳижо, қисқа ҳижо эса чўзиқ ҳижо тарзида ўқилиши мумкин. Бу «имола» деб юритилади.

Аруз вазнида мисранинг ритмик бўлаклари, яъни ҳижоларнинг туроқ типидagi гуруҳлари рукн деб аталади. «Рукн» арабча сўз бўлиб, устун деган маънони билдиради.

Арузшуносликда рукн жузв билан баҳр орасидаги ритмик бирликдир. Жузв арабча сўз бўлиб, бўлак, парча, қисм демакдир. Жузв — арузда мутаҳаррак (чўзғили) ва сокин (чўзғисиз) ҳарфларнинг муайян тартибда бирикишидан ҳосил бўлади. Ушбу термин араб арузи тўғрисида сўз юритилганда фаол, туркий арузга нисбатан эса кам қўлланади. Чунки туркий арузда ҳарф ва жузв терминлари ўрнига ҳижо термини ишлатилади.

Ҳижо арабча сўз бўлиб, тўғри ўқимоқ деган маънони билдиради. Ҳижо туркий, жумладан, ўзбек арузида энг кичик ритмик бирлик — бир ҳаво зарби билан айтиладиган товушлар гуруҳидир. Аруздаги ҳижо ҳамда тилшуносликдаги бўғин бир хил нарса эмас. Улар ўртасида муайян фарқ мавжуд. Масалан, ўзбек тилида сўзда унлилар сони нечта бўлса, унда шунча бўғин бўлади. Арузда эса бир ундош (сокин)нинг алоҳида ҳолда ҳам, ўзидан кейин келаётган сўзнинг биринчи қисқа унлиси ёки биринчи бўғини билан қўшилиб ҳам бир ҳижога тенг бўлиши мумкин. Мисол учун «сабр қил» жумласи «саб — р — қил» тарзида ҳижога ажратилади. Бунда унинг чизмаси қуйидагича бўлади: — V —. Ушбу жумла «саб — рай — ла» тарзида ҳам ҳижоларга бўлиниши мумкин ва у чизмада — — — шаклида кўрсатилади. Айни ҳолатда сабр сўзининг охириги «р» ундоши кейинги сўзнинг биринчи бўғини («ай») билан бирга бир ҳижога тенг. Баъзан вазн талабига кўра қисқа ҳижо чўзиқ ҳижога ва аксинча чўзиқ ҳижо қисқа ҳижога айланиши мумкин. Масалан, «Мен» сўзи битта ёпиқ бўғиндан иборат. Низомий Ганжавийнинг қуйидаги ғазалида эса вазн талаби билан ушбу сўз кейинги сўзнинг биринчи бўғинига қўшиб ме — но — шиқ — ман тарзида талаффуз этилади.

Мен ошиқман гўзал юзга юзи ойга солур гавго,
V - - - - V - - - - V - - - - V - - - -
Не юздур? Юзлари дилбар. Не дилбар? Дилбари зебо.
V - - - - V - - - - V - - - - V - - - -

Ватад, сабаб, фосила

Маълум бўладики, рукнлар ватад, сабаб ва фосиланинг турли шаклининг қўшилишидан ҳосил бўлади. «Ватад» арабча сўз бўлиб, «қозикча» демакдир. Ватад – сокин (чўзғисиз) ва мутаҳаррик (чўзғили) ҳарфларнинг муайян тартибда бирикишидан ҳосил бўладиган ритмик бирлик яъни жузв. Ватад ҳарфларнинг қандай бирикишига кўра икки хил: 1. Ватади мажмуъ (ёки макрун). 2. Ватади мафруқ.

Олдин келган иккита мутаҳаррик (чўзғили) ҳарфга бир сокин (чўзғисиз) ҳарф қўшилишидан ватади мажмуъ (ёки макрун) ҳосил бўлади: самар, башар, қамар. Масалан, башар сўзи: мутаҳаррик (ба) + мутаҳаррик (ига) + сокин (р).

Иккита мутаҳаррик (чўзғили) ҳарф бир сокин (чўзғисиз) ҳарф жойлашишидан ватади мафруқ ҳосил бўлади: лола, нола, зора. Масалан: нола сўзи: мутаҳаррик (но) + сокин (л) + мутаҳаррик (а).

Сабаб арабча сўз бўлиб, чодирнинг арқони демакдир. Сабаб – сокин (чўзғисиз) ва мутаҳаррик (чўзғили) ҳарфларнинг муайян тартибда бирикишидан ҳосил бўладиган ритмик бирлик, жузв. Сабаб ҳарфларнинг қандай бирикишига кўра икки хил бўлади: 1. Сабаби ҳафиф (ёки энгил сабаб). 2. Сабаби сақийл (ёки оғир сабаб).

Сабаби ҳафиф битта мутаҳаррик (чўзғили) ҳарфга битта сокин (чўзғисиз) ҳарф бирикишидан ҳосил бўлади: кўз, гул, қад. Масалан, гул: мутаҳаррик (гу) + сокин (л).

Сабаби сақийл иккита мутаҳаррик (чўзғили) ҳарф қўшилишидан ҳосил бўлади: сана, гала, била. Масалан, била: мутаҳаррик (би) + мутаҳаррик (ла). Сабаби сақийл сабаби ҳафифдан қийинроқ талаффуз қилинади. Унинг номланиши шу билан боғлиқ.

Ҳафиф арабча сўз бўлиб, энгил демакдир. Аруз баҳрларидан бири. Айтилиши ва тақғиъ (парадигма ёки чизма) си энгил бўлгани учун ушбу баҳр шундай номланган. Ҳафиф баҳри фоилотун (– V –) ва мустафъилун (– – V –) аслларининг кетма-кет такроридан ҳосил бўлади.

Ҳафиф ўзбек шеърлятида кенг қўлланиладиган баҳрларидан биридир. Навоийнинг «Мезон ул авзон» асарида ҳафиф баҳрининг беш вазни, Бобурнинг «Мухтасар» асарида мазкур баҳрнинг йигирма икки вазни мисоллар билан кўрсатиб берилган. Ўзбек мумтоз

шеърлятида ҳафиф баҳрининг олти рукнли саккиз вазнидан кенг фойдаланилган. Ўзбек адабиётида ушбу баҳрдаги дастлабки шеърлар Лтоийи ва Лутфий шеърлятида мавжуд. Ҳофиз Хоразмий шеърларининг катта қисми, Навоийнинг «Сабаби сайёр» достони ва девонидаги олтмиш иккита турли жанрга мансуб шеърли ҳафиф баҳрида ёзилган. «Сабаби сайёр» достонидаги куйидаги байт ҳафифи мусалласи солими маҳбуни мақтуъ вазни (– V – – / V – V – / – –) да ёзилган:

*Бир неча заврақ асрабон тайёр,
Янги ой заврақи киби сайёр.*

Низомий, Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий «Ҳамса» сидаги тўртинчи дoston ҳам ҳафиф баҳри (фоилотун, мафойилун, фаъулун)да ёзилган. Қўшилишидан ҳосил бўлади. «Капалак», «келамак» сўзлари бунга мисол бўла олади. Яъни капалак: мутаҳаррик (ка) + мутаҳаррик (па) + мутаҳаррик (ла) + сокин (к).

Фосилаи кубро кетма-кет келган тўртта мутаҳаррик ҳарфга битта сокин ҳарф қўшилишидан ҳосил бўлади. «Қарамадинг», «Яшамалим» сўзлари шундай. Яъни қарамадинг: мутаҳаррик (қа) + мутаҳаррик (ра) + мутаҳаррик (ма) + мутаҳаррик (ди) + сокин (нг).

Арузшуносликка доир айрим манбаларда фосила алоҳида жузв сифатида кўрсатилмайди.

Зихоф, фурув

Зихоф арабча сўз бўлиб, ўзгарган, аслидан узоқлашган, четлашган, жойидан кўзгалган демакдир. Аруз шеър тизими асосини ташкил этувчи 8 аслнинг сифат ёки миқдор жиҳатидан турли ўзгаришларга учраши зихоф дейилади.

Аслларнинг зихофга учраши натижасида уларнинг турли тармоқлари фурувлар ҳосил бўлади.

Асллар уч хил йўл билан зихофга учраши мумкин: 1. Ҳижоларнинг миқдор жиҳатидан ўзгариши. Бунда рукн таркибидаги ҳижолар сони ўзгаради. Яъни рукн таркибидан бир ёки бир неча ҳижо тушиб қолади. Масалан, фоилотун аслининг ҳазф зихофига учраши натижасида охирги чўзиқ ҳижо (тун) тушиб қолади ва фоилун (маҳзуф) фурувси ҳосил бўлади. Фурув – рукн тармоғидир.

2. Ҳижоларнинг сифат жиҳатидан ўзгариши. Бунда рукн таркибидаги ҳижолар сифати ўзгаради. Яъни чўзиқ ҳижо қисқа ёки ўта чўзиқ ҳижога, қисқа ҳижо чўзиқ ёки ўта чўзиқ ҳижога, ўта чўзиқ ҳижо қисқа ёки чўзиқ ҳижога айланади. Масалан, мафойилун аслининг кафф қайтариш

зиҳофига учраши натижасида охириги чўзиқ ҳижо (лун) қисқа ҳижога айланади ва мафойилу фуруъси (мақфуф) ҳосил бўлади.

3. Рукн таркибидаги ҳижолар бир пайтнинг ўзида ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатидан ўзгаришига учрайди. Яъни рукн таркибидаги бир ёки бир неча ҳижо тушурилиб, қолган ҳижолардан бирида сифат ўзгариши юз беради. Масалан, мафойилун аслининг қаср (қисқартириш) зиҳофига учраши натижасида охириги чўзиқ ҳижо (лун) тушурилиб, ундан олдинги чўзиқ ҳижо (ий) ўта чўзиқ ҳижо (ийл)га айланади ва мафойил фуруъси (мақсур) ҳосил бўлади.

Ватад, сабаб, фосила тўғрисидаги мулоҳазаларини умумлаштириб, шундай дейиш мумкин:

Қисқа ва чўзиқ бўғинларнинг бирикувидан ватад, сабаб, фосила ҳосил бўлади.

Сабаб бир чўзиқ ёки икки қисқа бўғиннинг бирикишидан ҳосил бўлади. Бир чўзиқ бўғиндан иборат сабаб (чизмаси: –) сабаби ҳафиф (енгил сабаб) икки қисқа бўғиндан тузилган сабаб (чизмаси: V V) эса сабаби сақийл (оғир сабаб) деб аталади.

Ватад бир чўзиқ бўғин (чизмаси: –) билан бир қисқа бўғин (V) нинг бирикувидан ҳосил бўлади. Бундай бирикмада қисқа бўғин чўзиқ бўғиннинг олдида ёки орқасида келиши мумкин. Шунга кўра ватадлар икки хил бўлади:

1. Ватади мажмуъ (қўшилган ватад)
2. Ватади мафруқ (ажратилган ватад)

Ватади мажмуъ чўзиқ бўғиннинг ўзидан олдин келган қисқа бўғин билан бирикувидан тузилади. Чизмаси: V –

Ватади мафруқ эса аксинча бўлиб, чўзиқ бўғиннинг ўзидан кейин келган қисқа бўғин билан бирикувидан тузилади. Чизмаси: –V

Ватадлар таркибидаги чўзиқ ва қисқа бўғин бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, қўшиб талаффуз қилинади. Масалан, «ғўзал ватан» бирикмасидаги ҳар икки сўз бўғинлари тузилиши жиҳатидан ватади мажмуъга мисол бўла олади. Уларда биринчи бўғин қисқа бўлиб, кейинги чўзиқ бўғин билан бирикиб келган. Китоб, ҳаёт, баҳор сўзлари ҳам ватади мажмуъга мисол бўла олади.

Фосила икки ёки уч қисқа бўғиннинг ўзидан кейин келувчи бир чўзиқ бўғин билан бирикишидан ҳосил бўлади. Агар икки қисқа бўғин билан чўзиқ бўғин бирикса, фосилаи суғро (кичик фосила) тузилади. Чизмаси: VV –. Уч қисқа бўғиндан сўнг чўзиқ бўғин келиб бирикса, фосилаи кубро (катта фосила ҳосил бўлади. Чизмаси: VVV –.

Зиҳоф тўғрисидаги мулоҳазаларни эса умумлаштириб, шундай дейиш мумкин:

Аруз тизимининг мураккабликларидан бири шундаки, ундаги саккиз асосий рукн шеш мисраларида, баҳрларда кўпинча турли ўзгаришлар билан қўлланади. Ушбу ўзгаришлар аруз илмида зиҳоф деб юритилади. Саккиз рукн ҳаммаси бўлиб, 45 хилгача ўзгариш, яъни зиҳофга учрайди. Мазкур ўзгариш – зиҳофларни уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Рукнлар таркибида бўғинларнинг туширилиши ёки орттирилиши.

2. Рукнлар таркибидаги чўзиқ бўғинларнинг қисқа ёхуд ўта чўзиқ, шунингдек, қисқа бўғинларнинг чўзиқ бўғинларга айлантирилиши.

3. Рукнлар таркибидаги бўғинларнинг бир вақтда туширилиши, орттирилиши ҳамда чўзиқ бўғинларнинг қисқа ёхуд ўта чўзиқ, шунингдек, қисқа бўғинларнинг чўзиқ бўғинларга айлантирилиши.

Аруз тизими асоси бўлган рукнларнинг ўзгаришидан фуруълар, яъни тармоқ рукнлар ҳосил бўлади. Бундай рукнлар сони ҳар бир асосий рукнда ҳар хил миқдорга ва ҳар хил кўринишга эга.

Фосила арабча сўз бўлиб, наमत демакдир. Шунингдек, ушбу сўз ажратувчи, оралиқ маъносини билдиради. Арузда сокин ва мутаҳаррик ҳарфларнинг муайян тартибда бирикишидан ҳосил бўлган ритмик бирлик, жузв.

Ҳарфларнинг қандай тартибда бирикишидан келиб чиқиб, фосила икки турли бўлади: фосила суғро (кичик фосила) ва фосилаи кубро (катта фосила). Фосилаи суғро кетма-кет келган учта мутаҳаррик ҳарфга битта сокин ҳарф.

Мумтоз арузшуносликда ҳарф, жузв, рукн ва баҳр арузнинг ритмик бирлиги сифатида кўрсатилади. Бу кўпроқ араб арузига хосдир. Ўзбек арузшунослигида ҳижо, рукн ва баҳр арузнинг ритмик бирлиги сифатида қайд қилинади ҳамда ҳижо аруздаги энг кичик бирлик сифатида таъкидланади. Ҳарф ва жузв атамалари ўзбек арузшунослигида кам қўлланади.

Ҳарф арабча сўз бўлиб, товушнинг ёзувдаги шакли, белгиси демакдир. Ҳарф араб арузшунослигида энг кичик бирлик бўлиб, у икки турли бўлади: 1. Мутаҳаррик (чўзғили). 2. Сокин (чўзғисиз).

«Чўзғи» деганда унли товуш тушунилиб, мутаҳаррик ҳарф (ҳаракатли) ва сокин ҳарф (ҳаракатсиз) атамаларининг маъноси шу билан боғлиқ ҳолда англашилади. Масалан, кўз сўзи бир мутаҳаррик (кў) ва бир сокин (з) ҳарфдан иборат. Нола сўзи иккита мутаҳаррик: но ва ла; вожиб сўзи иккита мутаҳаррик (во, жи) ва бир сокин (б) дан ҳарфдан таркиб топган. Мутаҳаррик ва сокин ҳарфларнинг муайян тартибда қўшилишидан жузвлар ҳосил бўлади.

АРУЗ БАҲРЛАРИ

Баҳр арабча сўз бўлиб «денгиз» деган маънони билдиради. Баҳр арузда рукнларнинг такрорланиш тартиби, муайян шеърдаги ўлчов асосидир. Баҳр маълум бир шеър (ғазал, рубоий, туюқ каби)нинг ритмик жиҳатдан тугал бирлигидир. Ҳижо, рукн, мисра, байт кабилар эса баҳрнинг таркибий қисмларидир. Арузда 8 та рукннинг муайян тартибда такрорланишидан баҳрлар ҳосил бўлади ва улар ҳазаж, рамал, ражаз, музориъ, ҳафиф, мужтасс, мунсариҳ, сарийъ, мутақориб сингари номлар билан аталади. Алишер Навоий «Мезон ул авзон» асарида аруздаги 19 та баҳр ҳақида, Бобур «Мухтасар» асарида 21 та баҳр тўғрисида маълумот берилади. Мутақориб, мутадорик, ҳазаж, рамал, ражаз, комил ва вофир баҳрлари, яъни 7 та баҳр битта рукннинг такроридан ҳосил бўлади. Мисол учун ҳазаж баҳри мафойилун рукни такроридан, рамал баҳри фоилотун рукни такрорланиши асосида юзага келади, биргина мафъулоту алоҳида ҳолда баҳр ҳосил қилмайди.

Музориъ, ҳафиф, мужтасс, мунсариҳ, муқтазоб, тавил, мавид ва басит, яъни 8 та баҳр биттадан олинган иккита рукннинг такроридан ҳосил бўлади. Масалан: мафойилун / фоилотун ... — музориъ; фоилотун / мустафъилун ... — ҳафиф.

Қариб, мушокил, ғариб ва сарийъ, яъни 4 та баҳр иккита бир хил ва битта бошқа рукн такроридан ҳосил бўлади. Масалан: фоилотун / фоилотун / мустафъилун — қариб; фоилотун / фоилотун / мафойилун — мушокил.

Рукнлар ҳижоларнинг миқдори ҳамда сифати, яъни чўзиқ ёки қисқалигига қараб, 8 та афойил ёки аслларга бўлинади ва уларнинг ҳар бири «фаала», яъни ҳаракат сўзидан ясалган алоҳида ном билан аталади: 1. Фаулун. 2. Фоилун. 3. Мафойилун. 4. Фоилотун. 5. Мустафъилун. 6. Мафъулоту. 7. Мафоилатун. 8. Мутафоилун. Ана шу саккизта афойил ёки асллардан рукнлар вужудга келади.

Баҳр мисра доирасида воқе бўлади. Шеърнинг биринчи мисрасидаги рукнлар тартиби кейинги мисраларда ҳеч қандай

ўзгаришсиз айнан такрорланади. Шеър денгиздан олинган дурга ухшатилади. Шеърдаги рукнлар тартибининг «баҳр», яъни «денгиз» деб юритилиши шу билан боғлиқдир.

Шеър ҳақиқатдан ҳам денгиз тубига тушиб, ундан дур топишидек машаққат билан дунёга келади. Арузда жузвларнинг муайян тартибда қўшилишидан саккизта афойил ёки асллар (рукнлар) нинг юзага келиши ҳам шундан далолат беради. Улар қуйидагилар:

Фаувлун = ватади мажмуъ + сабаби ҳафиф

Фоилун = сабаби ҳафиф + ватади мажмуъ

Мафойилун = ватади мажмуъ + сабаби ҳафиф + сабаби ҳафиф

Фоилотун = сабаби ҳафиф + ватади мажмуъ + сабаби ҳафиф

Мустафъилун = сабаби ҳафиф + сабаби ҳафиф + ватади мажмуъ

Мафъулоту = сабаби ҳафиф + сабаби ҳафиф + ватади мажмуъ

Мафоилатун = ватади мажмуъ + фосилаи сугро

Мутафоилун = фосилаи сугро + ватади мажмуъ

Ҳазаж, рамал, ҳафиф, ражаз баҳрлари

Ўзбек шеърлятида ҳазаж, рамал, ражаз, музориъ, ҳафиф, мужтасс, мужариҳ, сарийъ, мутақориб баҳрлари мутадорик, комил, тавил баҳрларига нисбатан кўпроқ қўлланади.

Ҳазаж арабча сўз бўлиб, бир хил овозни такрорлаш, овозни ёқимли қилиш, куйлаш деган маънони билдиради. Ҳазаж ўзбек мумтоз шеърлятида энг фаол қўлланадиган баҳрлардан биридир. У мафойилун асли (V — — —) такроридан ҳосил бўлади. Мафойилун аслининг охирида ватад (V —) дан кейин иккита сабаб (— —) такрорланиши ёки ушбу баҳрнинг вазнлари бир хил тарзда такрорланиши ҳам мумкин.

Алишер Навоийнинг «Ҳазойин ул маоний» девонидаги ғазалларнинг 669 таси (тахминан 22 фоизли) ҳазаж баҳрида битилган. Шарқ шеърлятида кенг тарқалган рубоийлар ҳам ҳазаж баҳрининг ахраб ва ахрам тармоқларида ёзилиши шарт. Айрим дostonлар ҳам ҳазаж баҳрида ёзилган. Масалан, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonи Низомий, Хусрав Деҳлавий дostonи каби ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазни (мафойилун, мафойилун, фаулун)да, «Лайли ва Мажнун» дostonи эса устоз хамсанависларнинг дostonи сингари ҳазажи мусаддаси ахроби мақбузи макфуф вазни (мафъулу,

мафоилун, фаулун) да ёзилган ва маснавий йулида қофияланган. Бунда биринчи мисра иккинчи, учинчи мисра туртинчи, бешинчи мисра олтинчи мисра билан қофиядош бўлади ва дostonда мисралар шу тарзда қофияланиб боради.

Навоийнинг:

*Гамидин гарчи жон йўқ эрди танда,
Тирилдим лаълидин ўлдум деганда*

матлаъси билан бошланувчи ғазали ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазни (V — — — V — — — V — —) да ёзилган. Бобурнинг:

*Баҳор айёмидур дағи йигитликнинг авонидир,
Кетур, соқий, шароби ноб ким, ишрат замонидур.*

матлаъли ғазали эса ҳазажи мусаммани солим вазни (V — — — V — — — V — — — V — — —) да битилган

Рамал арабча сўз бўлиб, туянинг лўкиллаши, куй номини билдиради. Аруздаги баҳрлардан бири рамал фоилотун асли (— V — —) такроридан ҳосил бўлади. Ўзбек мумтоз шеърлятида кўп қўлланади. Шу боис рамал «Туркий баҳр» ҳам дейилади. Навоий «Мезон ул авзон» асарида рамалнинг ўн уч вазни тўғрисида, Бобур «Мухтасар» асарида унинг эллик тўққиз вазни ҳақида мулоҳаза билдириб, форс ва туркий шеърят намоянадалари ижодидан мисоллар келтирган. Хусайн Бойқаро (Хусайний) нинг ғазаллари шу баҳрда ёзилган. Навоийнинг «Хазойин ул маоний» девонидаги 1827 та шеър (девондаги шеърларнинг ярмидан кўпи) рамал баҳрида битилган. Ўзбек шеърлятида рамал баҳрида ёзилган дастлабки шеърлар «Қисаси Рабғузий» да мавжуд. Навоийнинг:

*Дилбаро, сендин бу ғамким, менда бордур, кимда бор?
Фурқатингдин бу аламким, менда бордур, кимда бор?*

матлаъли ғазали рамали мусаммани маҳзуф вазни (фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун) да ёзилган. Парадигмаси, яъни тақтиъси (— V — — , — V — — , — V — — , — V — —).

Ўзбек мумтоз шеърлятида рамал баҳрининг 8 ва 6 рукнли йигирма тўрт вазнидан кенг фойдаланилган. Маълумки, баҳрлар байтдаги рукнлар миқдори билан бирга айтилади. Масалан, рамали

мурабба — тўрт рукнли рамал, рамали мусаддас — олти рукнли рамал, рамали мусамман — саккиз рукнли рамал ва бошқа. Баҳрларнинг ҳар бири бир неча вазнларга бўлинади ва моҳиятига кўра, махсус ном билан юритилади. Навоийнинг:

*Келки, ишқингдин кўнгулда йўқтурур сабру қарорим,
Бошима етқур қадамким, ҳаддан ошти интизорим*

матлаъси билан бошланувчи ғазали рамали мусаммани солим вазни (фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилотун) да ёзилган. Парадигмаси: — V — — , — V — — , — V — — , — V — — .

*Олам ичра манга ул ҳури малак сиймо бас,
Бу қачон бўлса муяссар қадаҳи саҳбо бас*

матлаъси билан бошланувчи ғазали рамали мусаммани маҳбуни мақтуъ вазни (фоилотун, фоилотун, фоилотун, фаълун) да ёзилган. Парадигмаси: — V — — , — V — — , — V — — , V — — .

*Эй жамолингдин хижил хуршиди анвар,
Қоматингдин мунфашл сарғу санабвар*

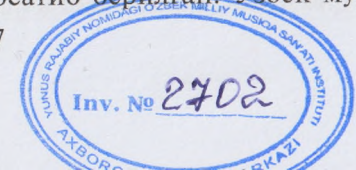
матлаъли ғазали рамали мусаддаси солим вазни (фоилотун, фоилотун, фоилотун) да ёзилган. Парадигмаси: — V — — , — V — — , — V — — .

*Гулшанинг дин елдек, эй раъно ниҳол,
Мен ямон бордим, вале сен яхши қол*

матлаъли ғазали рамали мусаддаси мақсуф вазни (фоилотун, фоилотун, фоилон) да ёзилган. Парадигмаси: — V — — , — V — — , — V — — .

Ҳафиф арабча сўз бўлиб, энгил демакдир. Аруз баҳрларидан бири. Айтилиши ва тақтиъ (парадигма ёки чизма) си энгил бўлгани учун ушбу баҳр шундай номланган. Ҳафиф баҳри фоилотун (— V — —) ва мустафъилун (— — V —) аслларининг кетма-кет такроридан ҳосил бўлади.

Ҳафиф ўзбек шеърлятида кенг қўлланадиган баҳрларидан биридир. Навоийнинг «Мезон ул авзон» асарида ҳафиф баҳрининг беш вазни, Бобурнинг «Мухтасар» асарида мазкур баҳрнинг йигирма икки вазни мисоллар билан кўрсатиб берилган. Ўзбек мумтоз

шеърлятида ҳафиф баҳрининг олти рукнли саккиз вазнидан кенг фойдаланилган. Ўзбек адабиётида ушбу баҳрдаги дастлабки шеърлар Атойи ва Лутфий шеърлятида мавжуд. Ҳофиз Хоразмий шеърларининг қатта қисми, Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достони ва девонидаги олтмиш иккита турли жанрга мансуб шеъри ҳафиф баҳрида ёзилган. «Сабъаи сайёр» достонидаги қуйидаги байт ҳафифи мусаддаси солими маҳбуни мақтуъ вазни (— V — — / V — V — / —) да ёзилган:

*Бир неча заврақ асрабон тайёр,
Янги ой заврақи киби сайёр.*

Низомий, Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий «Хамса» сидаги тўртинчи дoston ҳам ҳафиф баҳри (фоилотун, мафойилун, фаълулун)да ёзилган.

Ражаз арабча сўз бўлиб, туя ҳолдан тойганда пайдо бўладиган қалтироқ касаллигини билдиради. Аруз баҳрларидан бири ражаз мустафъилун асли (— — V —) такроридан ҳосил бўлади. Мазкур баҳр изтиробли оҳангни ифодалагани учун шундай номланади. Ражаз баҳри ҳам худди ҳажаз, рамал баҳрлари сингари ўзбек шеърлятида фаол қўлланади. Навоий «Мезон ул авзон» асарида ражаз баҳрининг ўн уч вазни тўғрисида, Бобур эса «Мухтасар» асарида унинг олтмиш уч вазни тўғрисида мулоҳаза билдириб, туркий ва форс шеърляти намояндалари ижодидан мисоллар келтирган.

Ўзбек мумтоз шеърлятида ражаз баҳрининг саккиз рукнли, тўрт рукнли вазнларидан кенг фойдаланилган. «Қисаси Рабғузий» да ражаз баҳрида ёзилган ўзбек шеърлятидаги дастлабки шеърлар мавжуд. Навоийнинг жами йигирма тўртта шеъри, яъни йигирма икки ғазали, бир қитъаси, бир муаммоси ражаз баҳрида ёзилган. Атойи, Саккокий, Лутфий, Гадоий, Огаҳий каби шоирларнинг талайгина шеърлари айни баҳрда битилган. Огаҳийнинг мумтоз қўшиққа айланган машҳур «Устина» радифли ғазали ражази мусаммани солим вазнида бўлиб, унинг чизмаси V — / — — V — / — — V — / — — V — кўринишидадир.

*Қилғил тамошо қомати зебоси бирла оразин,
Гар кўрмасанг гул бўлғонин пайванди шамшод устина*

Музориъ, мужтасс, мунсарих баҳрлари

Музориъ арабча сўз бўлиб, ўхшайдиган, ўхшовчи демакдир. Музориъ баҳри ҳажаз баҳрига ўхшайди. Музориъ баҳри мафойилун (V — — —) ва фоилотун (— V — —) аслларининг кетма-кет такроридан ҳосил бўлади. Музориъ баҳри ҳам худди рамал, ражаз, ҳажаз баҳри сингари ўзбек мумтоз шеърлятида кенг қўлланади. Навоийнинг «Мезон ул авзон» асарида музориъ баҳрининг ўн икки вазни тўғрисида Бобурнинг «Мухтасар» асарида ушбу баҳрнинг йигирма тўрт вазни ҳақида маълумот берилиб, форс ва туркий шеърлятдан мисоллар келтирилган. Ўзбек шеърлятида музориъ баҳридаги дастлабки шеър «Қисаси Рабғузий» да мавжуд. Атойи, Саккокий, Гадоий, Лутфий каби ўзбек шоирлари ҳам музориъ баҳрининг бир неча вазнида шеърлар битишган. Навоийнинг «Ҳазайин ул маоний» девонидаги турли жанрдаги 105 та шеър музориъ баҳрида ёзилган. Навоийнинг:

*Ишқу жунун эрурлар беихтиёр манда,
Мендурманму бу икки, ўзга не бор манда*

матлаъли ғазали музориъи мусаммани аҳраб вазни (— — V / — V — — / — — V / — V — —) да ёзилган.

Мужтасс арабча сўз бўлиб, илдизи билан юлинган демакдир. Аруздаги баҳрлардан бири. Мужтасс баҳри ҳафиф баҳридан юлиб олинганга ўхшагани учун шундай номланади. Мужтасс баҳри мустафъилун (— — V —) ва фоилотун (— V — —) аслларининг кетма-кет такроридан ҳосил бўлади. Мужтасс баҳри ҳам худди ҳажаз, рамал, ражаз, музариъ, ҳафиф, мунсарих, сариъ, мутақориб баҳрлари сингари ўзбек мумтоз шеърлятида фаол қўлланган. Навоий «Мезон ул авзон» асарида мужтасс баҳрининг тўққиз вазни тўғрисида, Бобур эса «Мухтасар» асарида ушбу баҳрнинг йигирма вазни ҳақида мулоҳаза билдириб, форс ва туркий шеърлятдан мисоллар келтирган.

Ўзбек шеърлятида мужтасс баҳрининг бешта вазнидан кўпроқ фойдаланишган. Атойи, Саккоки, Гадоий, Лутфий, Мунис, Огаҳий, Нодири каби шоирлар ижодида мужтасс баҳрининг бир неча вазнида ёзилган шеърлар мавжуд. Навоийнинг «Ҳазойин ул маоний» девонидаги 348 та шеър (девоннинг 11 фоизини ташкил этади) мужтасс баҳрида битилган.

Мужтасс баҳрининг ўзига хослиги унинг кўп вазнли эканлигидир. Яъни мужтасс баҳрида битилган бир шеърда ундаги бир неча

вазн аралаш ҳолда қўлланиши мумкин. Бу эса шеърга ўзига хос ўйноқи оҳанг бахш этади. Навоийнинг:

*Кунгул ҳароратин англлатти оҳи дардолуд,
Уй ичра ўт эканин элга зоҳир айлар дуд*

матлаъли ғазали мужтасси мусаммани махбуни мақсур вазни (V – V – / – V – – / V – V – / – V ~) да ёзилган.

Нодиранинг қушиқ қилиб куйланадиган:

*Нигори гулбаданимни тушимда кўрсам эдим,
Лаби ширин шиконимни тушимда кўрсам эдим*

матлаъли ғазали мужтасси мусаммани махбуни маҳзуф вазни (V – V – / VV – – / V – V – / V V –) да битилган.

Мунсариҳ арабча сўз бўлиб, эркин демақдир. Аруздаги баҳрлардан бири мунсариҳ мустафъилун (– – V–) ва мафъулоту (– – – V) аслларининг кетма-кет такроридан ҳосил бўлади. Мунсариҳ баҳри ҳам ўзбек мумтоз шеърлятида фаол қўлланади. Навоий «Мезон ул авзон» асарида мунсариҳ баҳрининг ўн бир вазни тўғрисида, Бобур эса «Мухтасар» асарида ушбу баҳрнинг ўттиз тўрт вазни ҳақида мулоҳоза билдириб, форс ва туркий шеърлятдан мисоллар келтирган.

Ўзбек шеърлятида мунсариҳ баҳрининг учта ваздан кенг фойдаланилган. Навоийнинг «Хазойин ул маоний» девонидаги 12 та шеър мунсариҳ баҳрида ёзилган. Улар ўзбек шеърлятида ушбу баҳрда битилган дастлабки шеърлар эканлиги қайд қилинади. Навоийнинг:

*Эй оразинг кунгум коми, лаъли лабинг жон ороми,
Васлинг кунин еткурғилки, жоним олур хажрингшоми*

матлаъли ғазали мунсариҳи мусаммани солим вазни (– – V – / – – – V / – – V – / – – – V) да ёзилган.

Сариъ, мутақориб, мутадорик баҳрлари

Сариъ арабча сўз бўлиб, тез демақдир. Аруздаги баҳрлардан бири сариъ тез айтиладиган баҳр бўлгани боис шундай номланган. Сариъ баҳри 2 та мустафъилун (– – V – / – – V –) ва 1 та мафъулоту (– – – V) аслларининг кетма-кет такрорланишидан ҳосил бўлади. Навоийнинг «Мезон ул авзон» асарида сариъ баҳрининг беш вазни

тўғрисида, Бобур эса «Мухтасар» асарида ушбу баҳрнинг ўн етти вазни ҳақида маълумот бериб, форс ва туркий шеърлятдан мисоллар келтирган.

Сариъ баҳрида бир неча вазн бўлса-да, ўзбек шеърлятида ундаги икки ваздан кўпроқ фойдаланилган. Навоийнинг «Хамса» сидаги «Ҳайрат ул аброр» достони ва «Хазойин ул маоний» девонидаги иккита ғазал ва битта фард сариъ баҳрида ёзилган. Алишер Навоий ўзбек шеърлятида сариъ баҳрида шеър ёзишни бошлаб берган. Навоийнинг:

*Сендан йироқ кўзнинг эрур ҳайронлиғи,
Ҳажринг аро ҳар лаҳза саргардонлиғи*

матлаъли ғазали сариъи мусаддис солим вазни (– – V / – – V – / – – – V) да ёзилган. Огаҳий, Муқимий, Ҳабибий сингари шоирларнинг айрим шеърлари ҳам сариъ баҳрида битилган.

Мутақориб арабча сўз бўлиб, бир-бирига яқин демақдир. Мутақориб аруз баҳрларидан бири бўлиб, у фаулун асли (V – –) такроридан ҳосил бўлади. Ушбу баҳрнинг мутақориб, яъни «бир-бирига яқин» дейилиши унинг чизмаси (V – – / V – – / V – – / V – –) да ватад, (сокин ва мутақаррик ҳарфларнинг муайян тартибда берилишидан ҳосил бўладиган ритмик бирлик) ларнинг муайян тартибда бирикишидан ҳосил бўладиган ритмик бирлик) ларнинг бир-бирига яқин туриши билан боғлиқ. Баҳрнинг тақтиъ (чизма) сига эътибор берилса, унда ватод (V –)лар биргина сабаб (–) дан кейин такрорланиб келаётгани кўринади.

Мутақориб баҳри ўзбек мумтоз шеърлятида, хусусан, ғазалчиликда кенг қўлланади. Навоий «Мезон ул авзон» асарида ушбу баҳрнинг ўн бир вазни ҳақида, Бобур эса мутақорибнинг қирқдан ортиқ вазни ҳақида мулоҳоза билдириб, форс ва туркий шеърлятдан мисоллар келтирган. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Навоийнинг «Садди Искандарий» дostonлари мутақориб баҳрида битилган. Лутфийнинг:

*Кўкарди чаман, гулузорим қани?
Сиҳи сарв буйлуқ нигорим қани?*

матлаъли ғазали мутақориб мусаммани солим вазни (V – – / V – – / V – – / V – – / V – –) да ёзилган.

Ўзбек мумтоз шеърлятида қўлланиладиган мутадорик арабча сўз бўлиб, орқадан келиб қўшилувчи демақдир. Аруздаги баҳрлардан бири мутадорик фоилун асли (– V –) такроридан ҳосил бўлади. Аруз вазнининг биринчи назариётчиси Халил ибн Аҳмад араб шеърлятида 15 та баҳр мавжудлигини кўрсатган. Абул Ҳасан Ахшаф ушбу баҳрлар қаторида яна бир баҳр борлигини билдирган. У қўшган баҳр «мутадорик» деб номланган. Айрим манбаларда ушбу баҳр баҳри муҳдас (янги топилган) ёки ғариб (четдан келган) деб юритилади.

Алишер Навоий «Мезон ул авзон» асарида мутадорик баҳридаги етти вазн тўғрисида, Заҳириддин Муҳаммад Бобур эса «Мухтасар» асарида мазкур баҳрдаги йигирма олти вазн ҳақида фикр билдириб, туркий ва форс шеърлятидан мисоллар келтирган. Манбаларда ўзбек шеърлятида Навоий илк бор мутадорик баҳрида шеър ёзганлиги қайд қилинади. Навоийнинг «Мезон ул авзон» асарида:

*Фурқатингда мани сўрмадинг,
Раҳм кўзи билан кўрмадинг*

байти мутадорик мусаддаси солим вазни (– V – / – V – / – V –) да эканлиги мисол сифатида келтирилади.

Комил, вофир, босит, тавил баҳрлари

Комил арабча сўз бўлиб, мукамал, етук демақдир. Аруздаги баҳрлардан бири комил ҳаракати (унлилари) нинг кўплиги жиҳатидан вофир баҳрига нисбатан етукроқ, мукамалроқ бўлгани учун шундай номланган. Комил баҳри мутафоилун асли (VV – V –) нинг такроридан ҳосил бўлади.

Комил баҳри, асосан, араб шеърлятига хос бўлиб, ўзбек шеърлятида жуда кам қўлланган. Навоийнинг «Мезон ул авзон» асарида биргина комили мусаммани солим вазни (VV – V – / VV – V – / VV – V –) га мисоллар келтирилган. Бобурнинг «Мухтасар» асарида эса комил баҳридаги йигирма икки вазнга мисоллар берилган.

Комил баҳри ўзбек шеърлятига Навоий ижоди орқали кириб келгани таъкидланади. Мунис, Огаҳий, Увайсий, Муқимий, Ҳабибий каби шоирлар ижодида ҳам комил баҳрига мансуб шеърлар мавжуд. Навоийнинг:

*Не бало эмиш сенинг ул хиром ила қоматинг,
Гаҳи суръатинг, гаҳи ноз бирла иқоматинг*

байти комили мусаддаси солим вазни (VV – V – / VV – V – / VV – V –) да ёзилган.

Вофир арабча сўз бўлиб, «мўл», «кўп» деган маънони билдиради. Аруз вазнидаги баҳрлардан бири шундай номланади. Баҳрнинг бундай номланиши унда қисқа унлилар кўплиги билан боғлиқ. Вофир баҳри мафойлатун асли (V – VV –) нинг такроридан ҳосил бўлади.

Вофир баҳри араб шеърлятига хос баҳр эканлиги, у туркий ва форс шеърлятида қўлланмагани қайд қилинади. Навоий «Мезон ул авзон» асарида вофир баҳрининг икки вазни тўғрисида, Бобур эса «Мухтасар» асарида ушбу баҳрдаги йигирма бир вазн ҳақида тўхталиб, уларга мослаб байтлар битишган.

«Мухтасар» асарида:

*Кел эй қаро қўз, манга гузар эт,
Будур санга сўз, манга назар эт*

байти вофири мураббаъи солим вазни (V – VV – / V – VV –) га мисол қилиб келтирилган.

Басит арабча сўз бўлиб, ёйиқ демақдир. Аруз баҳрларидан бири басит мустафъилун (– – V –) ва фоилун (– V –) асларининг такроридан ҳосил бўлади. Мустафъилун (– – V –) рукни бошида икки сабаб, яъни мус (–) ва тиф (–) ёйилиб тургани учун ушбу баҳр шундай номланган дейилади. Шунингдек, унда ҳаракатлар, яъни қисқа унлилар ёйилгани учун баҳр шундай аталган дейилади.

Басит баҳри араб шеърлятига хос бўлиб, ўзбек шеърлятида қўлланилмайди. Навоий «Мезон ул авзон» асарида басит баҳрининг бир вазни тўғрисида, Бобур «Мухтасар» асарида ушбу баҳрнинг саккиз вазни тўғрисида тўхталиб, туркий тилда уларга мослаб махсус мисоллар келтиришган. Навоий:

*Ишқинг мени туну кун мажнуну зор айламиш,
Кўнглумни зору ҳазин, жисмим низор айламиш*

байтини мисол сифатида келтириб, у басити мусаммани солим вазни (– – V – / – V – / – – V – / – V –) да эканлигини қайд этган.

Тавил арабча сўз бўлиб, узун демақдир. Аруз вазнидаги баҳрлардан бири тавил араб шеърлятидаги энг узун вазнли баҳрдир. Унинг номланиши энг узун вазнли эканлиги билан боғлиқ. Тавил баҳри фаулан (V – –) ва мафойлун (V – – –) асларининг кетма-кет такроридан ҳосил бўлади.

Тавил араб шеърятига хос баҳр бўлиб, форс ва туркий шеърятда деярли қўлланилмаган. Навоийнинг «Мезон ул авзон» асарида тавил баҳрининг биргина вазни, Бобурнинг «Мухтасар» асарида ушбу баҳрдаги олти вазни ҳақида маълумот берилиб, мисоллар келтирилган. Навоийнинг «Хазойин ул маоний» девонидаги учта шеър тавили мусаммани солим вазни (V — — / V — — — / V — — / V — — —) да ёзилган. Улардан бири:

*Юзингдек қамар йўқтур, қадингдек шажар йўқтур,
Шажар бўлса ҳам анда, лабингдек самар йўқтур*

матлаъси билан бошланади.

Мадид, муқтазаб, қариб баҳрлари

Мадид арабча сўз бўлиб, «чўзиқ» демакдир. Аруз вазнидаги баҳрлардан бири мадид фоилотун (— V — —) ва фоилун (— V —) аслларининг кетма-кет такроридан ҳосил бўлади. Баҳрда фоилотун (— V — —) даги сабаблар, яъни фо ҳамда тун орасидаги масофа чўзиқ бўлгани учун у «мадид» деб номланади.

Мадид баҳри араб шеърятига хос бўлиб, ўзбек шеърятига қўлланилмайди. Навоий «Мезон ул авзон» асарида, Бобур «Мухтасар» асарида мадид баҳрининг айрим вазнлари ҳақида маълумот берилиб, муаллифлар мисол сифатида махсус байтлар ёзишган. «Мухтасар» да:

*Неча тортай ҳажридин сенсизин озормен,
Келки ҳижронингда мен умрдин безормен*

байти келтирилиб, у мадиди мусаммани солим вазни (— V — — / — V — — / — V — — / — V —) да битилгани қайд қилинган.

Муқтазаб арабча сўз бўлиб, кесилиш, қисқариш демакдир. Мунсариҳ баҳридан кесиб олинганга ўхшагани учун шундай номланади. Муқтазаб баҳри мафъулоти (— — — V) ва мустафъилун (— — V —) аслларининг кетма-кет такроридан ҳосил бўлади.

Муқтазаб баҳри араб шеърятига хос бўлиб, ўзбек шеърятига қўлланилмаган. Бобур «Мухтасар» асарида муқтазаб баҳридаги ўн беш вазн тўғрисида маълумот берган ҳамда махсус байтлар битиб, мисол сифатида келтирган. Навоий эса «Мезон ул авзон» асарида ушбу баҳрининг муқтазаби мусаммани матвий вазни (— V — V / — VV — / — V — V / — VV —) га:

*Эй нигори маҳвашим, эй ҳарифи журъакашим,
Тут қадаҳки, беҳад эрур ишқ тобидин оташим*

байтини мисол сифатида келтирган.

Қариб арабча сўз бўлиб, яқин демакдир. Аруз баҳрларидан бири. Музориъ баҳрига яқин бўлгани учун шундай номланган. Қариб баҳри иккита мафойилун (V — — — / V — — —) ва битта фоилотун (— V — —) аслларининг такроридан ҳосил бўлади.

Қариб баҳри араб шеърятига хос бўлиб, ўзбек шеърятига қўлланилмаган. Навоийнинг «Мезон ул авзон» асарида ҳам, Бобурнинг «Мухтасар» асарида ҳам қариби мусаддаси солим вазни (V — — — / V — — — / — V — —) га:

*Жамолингдин қуёш асру бор уётлиқ,
Сочингга банда боғ ичра сунбул отлиқ*

байти мисол сифатида келтирилган. Бундан ташқари, «Мухтасар» да қариб баҳрининг яна ўн уч вазнига мисол сифатида махсус байтлар битган, масалан:

*Қаро кўзум берига кел карам этгил,
Мени висол бирла муҳтарам этгил*

байти келтирилган. Ушбу байт қариби мусаддас махбун вазни (V — V — / V — V — / VV — —) да ёзилган.

Ғариб, мушокил баҳрлари

Ғариб арабча сўз бўлиб, четдан келган демакдир. Аруз баҳрларидан бири. Ушбу баҳр четдан янги қўшилгани учун шундай номланган. У янги деган маънода жадид баҳри деб ҳам номланади. Ғариб баҳри иккита фоилотун (— V — — / — V — —) ва битта мустафъилун (— — V —) аслларининг такроридан ҳосил бўлади. Ғариб баҳри араб шеърятига хос бўлиб, ўзбек шеърятига қўлланилмаган. Навоий «Мезон ул авзон» асарида:

*Ики рухсоринг эрур чул чаман аро,
Арақинг юз уза шабнам суман аро*

байтини ғариб (жадид) и мусаддаси махбун вазнига мисол сифатида келтирган. Бобурнинг «Мухтасар» асарида ғариб (жадид) баҳрининг

ун бир вазни саналиб, уларнинг ҳар бирига туркий тилда битилган махсус байтлар мисол сифатида берилган.

Мушокил арабча сўз бўлиб, шаклдош демакдир. Аруз баҳрларидан бири мушокил битта фоилотун (— V — —) ва иккита мафойилун (V — — — / V — — —) аслларининг такроридан ҳосил бўлади. Мушокил баҳри қариб баҳри билан шаклдош бўлгани боис шундай номланади. Мушокил баҳри, асосан, араб шеърлятида қўлланилади. Навоийнинг «Мезон ул авзон» асарида ҳам, Бобурнинг «Мухтасар» асарида ҳам: мушокили мусаддаси солим вазни (— V — — / V — — — / V — — —) га:

*Неча сансиз фироқингда фиғон айлай,
Нола бирла улус бағрини қон айлай*

байти мисол сифатида келтирилган. Шунингдек, «Мухтасар» да мушокил баҳрининг **ун** етти вазни саналиб, мисоллар берилган. Жумладан:

*Йуқ сенингча жафокори жафожуй,
Йуқ менингча вафодори дуоғуй*

байти мушокили мусаддаси макфуфи мақсур вазни (— V — — / V — — — / V — ~) га мисол қилинган.

Бобурнинг «Мухтасар» асарида аруздаги баҳрлар тўғрисида: «Билгилким, усулнинг такроридин, ё баъзининг баъзи била таркибидин баҳр ҳосил бўлур. Бу баҳрларким мустаъмал (.....) ва машҳур дур, ун тўқуз дур: 1. Мутақориб. 2. Мутадорик. 3. Ҳазаж. 4. Разаж. 5. Рамал. 6. Вофир. 7. Комил. 8. Тавил. 9. Мадид. 10. Басит. 11. Мунсариҳ. 12. Музорий. 13. Муқтазаг. 14. Мужтасс. 15. Сарий. 16. Жалид. 17. Қариб. 18. Ҳафиф. 19. Мушокил. Яна икки баҳрким Арид била Амиқдур, тавил доирасида ҳосил бўлур, ул ғайри машҳур дур. Бу баҳрлар била жамиъ бухур (баҳрлар) йигирма бир бўлғай» дейилади.

РУКНЛАРНИНГ ТУЗИЛИШИ ВА ТУРЛАРИ

Шарқ шеърлятида кенг тарқалган аруз мураккаб шеърлий тизимдир. Бармоқ тизими билан аруз тизими таққосланганда бу яққол билинади. Маълумки, бармоқ тизими мисраларда бир хил миқдордаги бўғинларнинг муайян тартибда гуруҳланиб такрорланишига асосланади. Бармоқ тизимидаги шеърларда мисралардаги бўғинларнинг сифати, яъни чўзиқ ёки қисқалиги аҳамиятсиз.

Аруз тизимидаги шеърларда эса мисралардаги чўзиқ ва қисқа бўғинлар миқдори бир хил бўлиши ва муайян ўринда бўлиши шарт. Аруз тизимидаги шеърларда мисралардаги чўзиқ ва қисқа бўғинларнинг муайян тартибда такрорланиши майин мусиқий ритм — оҳангни ҳосил қилади. Масалан, Навоийнинг:

*Кеча келгумдир дебон ул сарви гулру келмади,
Кузларимга кеча тонг оқунча уйқу келмади*

матлаъли ғазал тақтиъси қуйидагича:

— V — — — V — — — V — — — V — —
— V — — — V — — — V — — — V — —

Маълум бўладики, ҳар бир мисрада 15 тадан бўғин бўлиб, уларнинг 11 таси чўзиқ (—), 4 таси қисқа (V). Чўзиқ (—) қисқа (V) бўғинлар кейинги мисраларда ҳам худди шу тартибда келади.

Бармоқ тизимидаги шеърларда мисралардаги чўзиқ ва қисқа бўғинлар сони ҳар хил бўлади ва исталган ўринда келади. Ҳамид Олимжоннинг «Ўзбекистон» шеърлидаги:

*Водийларни / яёв / кезганда,
Бир ажиб ҳис / бор э / ди менда,
Дарёлардан / куйлаб / ўтардим,
Қўшиқларга / қулоқ / тутардим*

мисралардаги чўзиқ (—) ва қисқа (V) бўғинлар чизмаси қуйидагича:

— — — — V — — — — —
— V — — — V — — — —
— — — — — — V — — —
V — — — V — V — — —

Бармоқ тизимидаги шеърларда мисралардаги туроқ тугал сўзлардан таркиб топади. Аруз тизимидаги шеърларда эса бундай эмас. Уларда мисралардаги ритмик гуруҳдаги сўзлар бугини кейинги гуруҳда давом этиши мумкин:

<i>Кеча келгум</i>	<i>дир дебон ул</i>	<i>сарви гулру</i>	<i>келмади.</i>
- V - -	- V - -	- V - -	- V -

Шу боисдан бармоқ тизимидаги шеърларга нисбатан «туроқ» термини, аруз тизимидаги шеърларга нисбатан «рукн» термини қўлланади. Чунки аруз тизимидаги шеърларда мисралардаги бугинлар кейинги сўз бугинларига қўшилиб кетаверади. Хусусан, ёпиқ бугин охиридаги ундош вазн талаби билан ўзидан кейинги унли билан қўшиб ўқилиши мумкин. Бу васл ҳодисаси дейилади.

Васл арабча сўз бўлиб, уланиш, қўшилиш демакдир. Васл — арузда ёзилган шеърларда айрим ёпиқ ҳижола охиридаги ундошнинг вазн талаби билан ўзидан кейинги унли билан бошланган сўзнинг биринчи ҳижосига қўшиб ўқилишидир. Масалан, Машрабнинг:

*Сажда айлар зоҳид ул меҳробига,
Ман қилурман сажда эгма қошима.*

Байтидаги зоҳид ул (- - -) бирикмаси вазн талабига кўра «зо — хи — дул» (- V -) тарзида ўқилиши лозим. Акс ҳолда шеър вазни бузилади. Чунки байт рамали мусалдаси мақсур (фоилотун, фоилотун, фоилун) вазнида бўлиб, агар васл қоидасига риоя қилинмаса, биринчи мисра ҳашвидаги иккинчи ҳижо қисқа бўлмай қолади. Бунинг натижасида вазнда бузилиш юзага келади.

Ҳашв арабча сўз бўлиб тўлдирмоқ. Ҳашв тақтиъ билан боғлиқ ҳодисадир. Тақтиъ арабча сўз бўлиб, кесиш демакдир. Тақтиъ — аруз тизимидаги шеър байтини ритмик бўлақларга, тенг қисмларга бўлиш, мисралардаги муайян тартибда жойлашган мутаҳаррик ва сокин ҳарфларни гуруҳлашдир.

Тақтиъ қилиш орқали шеърдаги байтнинг баҳри аниқланади. Ҳозир арузшуносликда мисраларни чўзиқ ва қисқа ҳижолаарга ажратиш орқали гуруҳлаш — тақтиъ қилиш усули кенг қўлланади. Байтдаги ҳар бир мисранинг бир рукнга тенг қисми, яъни тақтиъси алоҳида ном билан юритилади: биринчи мисранинг биринчи тақтиъси садр, охирги тақтиъси аруз (ёки ажуз), иккинчи мисранинг биринчи тақтиъси ибтидо, охирги тақтиъси зарб, садр ва ажуз, ибтида ва зарб орасидаги тақтиълар ҳашв дейилади. Масалан, Навоийнинг қуйидаги байтида тақтиълар ушбу кўринишида жойлашган:

садр	ҳашв	ҳашв	ажуз
Хильатин то	айламиш жо	нон қизил, со	риғ, яшил,
- V - -	- V - -	- V - -	- V -
фо и ло тун	фо и ло тун	фо и ло тун	фо и лун
ибтидо	ҳашв	ҳашв	зарб
Шуълаи о	ҳим чиқар ҳар	ён қизил, со	риғ, яшил.
- V - -	- V - -	- V - -	- V -
фо и ло тун	фо и ло тун	фо и ло тун	фо и лун

Байтлар тақтиъларга ажратилгач, ундаги рукнлар сони, зиҳоф (ўзгариш)га учраган ёки учрамаганига қараб, турлича номланади. Юқоридаги байт, яъни икки мисра фоилотун рукнининг саккиз марта такрорланиши (6 марта фоилотун ва 2 марта фоилун), ва мисралар охирида рукннинг ҳазф зиҳофига учраши кўринишида шаклланган. Шундан келиб чиқиб, ушбу байт вазни рамали мусаммани маҳзуф деб номланади. Агар байтда рукн олти марта такрорланса, ундаги ҳашвлар сони иккита бўлади; тўрт марта такрорланса, байтда ҳашв иштирок этмайди. Масалан, Навоийнинг қуйидаги байтида рукн 6 марта такрорланган:

садр	ҳашв	ажуз
Бизинг шайдо	кўнгул бечо	ра бўлмиш
V - - -	V - - -	V - -
ма фо ий лун	ма фо ий лун	фа у лун
ибтидо	ҳашв	зарб
Малолат даси	тида ово	ра бўлмиш
V - - -	V - - -	V - -
ма фо ий лун	ма фо ий лун	фа у лун

Байтда мафойилун рукни олти марта такрорланмоқда ва мисра охиридаги рукн ҳазф зиҳофига учраган. Шундан келиб чиқиб, байт вазни ҳажаи мусаддаси маҳзуф деб номланади. Ҳазф арабча сўз бўлиб, орқасидан бормоқ, ўхшамоқ демақдир.

Маълум бўладики, аруз тизими, ундаги рукн, баҳр, фуруъ каби унсурлар жуда мураккаб бўлиб, уларни тушуниб олиш осон эмас. Шунинг учун Алишер Навоий «Мезон ул авзон» асарида: «Аммо билгилким, аруз фанниким, назм авзонининг мезонидир, шариф фандир. Невчунким, назм аҳлининг рутбаси бағоят бийик рутбадир. Андоқки, Ҳақ субҳонаҳу ва таъолонинг каломи мажидида кўп ерда назм воқеъ бўлубтурки, аруз қавоиди била ростдур» деб таъкидлайди ва фикрини «Қуръон» оятлари ҳамда пайғамбар ҳадисларидан мисоллар келтириб асослайди. Муҳаммад соллоллаҳу алайҳи васлламнинг чаҳорёрларидан бири ҳазрати Али ҳам кўп шеър битгани, унинг девони борлиги, машойих ва авлиёлар орасида ҳам шеър ёзгани кўп бўлганини қайд қилади ва «Бос, собит бўлдиким, аруз фани шариф фандур» деб таъкидлайди. «Шариф» арабча сўз бўлиб, илоҳий, муқаддас, азиз, эъзозли, тоза, покиза каби маъноларни билдиради. Навоий ва бошқа алломалар «аруз — шариф фан» деганда унинг мураккаб ва мукамал эканлигини назарда тутган.

Аруз тизимининг мураккаблиги ва мукамаллиги шундаки унда нафақат мисра, байт, сўз, балки бўгин, товуш, ҳарф ҳам ўзига хос уринга эга бўлади.

Бўгин, товуш, ҳарф каби унсурлар шеърдаги маънони ёритишга тааллуқли бошқа жиҳат билан бевосита боғланиб кетади. Абдурауф Фитрат аруз тизимининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида сўз юритаркан: «... тизимда вазн масъаласини миллат ўз тилининг баъзи хусусиятларига кўра ҳал қилганлар. Бизнинг тилимизга уйғун келатурган вазн, албатта, миллий вазнимиз бўлган бармоқ вазнидир. Бироқ эрон — араб таъсири остида аруз вазни ҳам адабиётимизга кирган, муҳим ўрин олган, муваффақиятсиз бир шаклда кенг суратда бу кунгача давом этиб келган...

Аруз вазни арабникидир. Араб ана шу вазнларда шеър ёзган... Бироқ форсий шеър учун қабул этилган аруз араб арузининг худди ўзи эмас. Форслар араб арузини тузатдилар. Камчиликларини тўлдирдилар. Ўзларининг миллий вазнларини ҳам шу қоидаларга эргаштириб арузга киргазилар...

Аруз ҳам асос қилиб, сўз бўгинларини оладир. Бироқ у чўзгиларнинг узунлик, қисқалигини ҳам кўзда тутадир. Бир неча сўз бўгинлидир. Ҳар бўгинида неча ҳарф, неча бўгин (?) бор?

Чўзгилари узунми, қисқами? Мана, араб — форс арузининг текширгани мана шулардир...

Аруз билан ёзилган бир тизимнинг ваъзини текширганда ҳар мисраънинг ҳар сўзининг ҳар бўгинида неча ҳарф, қандай чўзғи борлигини текшириб турмоқ, албатта, оғирдир. Шоирни (нг) илҳомини бўғуб, тил текширишга мажбур қиладир» деб қайд этади.

«Адабиёт қоидалари» муаллифи аруз тизими бормоқ тизимига нисбатан мураккаб эканлиги боис шундай дейди. Чиндан ҳам ушбу тизимга хос хусусиятларни англаш анча қийинки, бу унда бир унсур кейингиси билан боғлиқлиги ва улар занжир ҳалқлари сингари бир-бирига уланиб кетганидан келиб чиқади. Масалан, юқоридаги ҳарф ўз-ўзича эмас, балки муқаййад қофияда намоён бўлади. Бунинг учун эса дастлаб қофия нима эканлиги тўғрисида тушунчага эга бўлиш лозим.

Қофия

Қофия арабча сўз бўлиб, мисралар охиридаги сўзларнинг бир-бирига мос келиши демақдир. Маълумки, шеър мисралари охирида кўшимча сўз, баъзан сўз бирикмалари оҳангдош бўлиб келади. Аниқроғи, мисралар охиридаги сўзлар таркибидаги товушлар гуруҳи оҳангдошлик ҳосил қилади. Қофия мисранинг тугаганини билдиради. У шеър ритмининг ҳосил қилишда муҳим ўрин тутайди. Қофия шеърий нутқни оддий нутқдан, насрдан фарқлаб турувчи энг муҳим унсур саналади. Шеър ўқилганида, тингланганида қофиянинг ушбу хусусияти яққол сезилади.

Шеъриятда қофиянинг қатор кўринишлари мавжуд: Улар қуйидагилар:

тўлиқ ва тўлиқсиз қофия;
унлилар оҳангдошлигигагина асосланган ассонанс қофия;
ундошлар оҳангдошлигигагина асосланган диссонанс қофия;
рус шеъриятида очиқ ва ёпиқ бўгин билан тугашига кўра:
очиқ қофия — женская рифма
ёпиқ қофия — мужская рифма

Тўлиқ қофияда қофиядош сўзларнинг товуш таркиби тўламос келади. Масалан: бузиб — узиб, юзларидан — изларидан.

Тўлиқсиз қофияда қофиядош сўзларнинг товуш таркиби қисман мос келади.

Масалан: даҳрий — қаҳридан, титраб — гулдирак.

Тўлиқ қофия «тўқ қофия», тўлиқсиз қофия «оч қофия» деб ҳам юритилади.

Қофия шеърий нутқнинг оҳангдорлиги, мусиқийлиги ва таъсирчанлигини таъминловчи муҳим унсурдир. Шу боисдан Шарқ адабиётшунослигида қофияни ўрганувчи махсус соҳа – илми қофия мавжуд. Илми қофияда қофия ва унинг унсурлари, турлари, эстетик вазифалари, қофия билан боғлиқ санъатлар ўрганилган. Жумладан, мумтоз шеършуносликда қофиянинг равий, ридф, ноира каби унсурлари, қофиянинг мутлақ қофия, муқайяд қофия сингари турлари кенг таърифланган.

Муқайяд қофия, мутлақ қофия нима эканлигини тушуниш учун қофияни юзага келтирувчи омилларни билиб олиш лозим. Улардан бири равийдир.

Равий арабча сўз бўлиб, юкни туяга боғлайдиган арқон демакдир. Қофияланиб келаётган сўз ўзаги ёки негизи охирида айнан такрорланиб келувчи чўзиқ унли ёки ундош равий дейилади. Масалан: вафо – жафо сўзида о товуши равий саналади. Вафодор – жафодор сўзида эса р товуши равийдир.

Қофияда равийдан ташқари яна 8 та унсур мавжуд бўлиб, улардан тўрттаси – ридф, қайд, таъсис, дахил равийдан олдин, тўрттаси – васл, хуруж, мазид, ноира равийдан кейин келади. Қофияланувчи сўзда равийдан кейин ҳеч қандай унсур бўлмаса, бундай қофия «қофия мужаррад», яъни яланғоч қофия деб юритилади.

Равийдан олдин келувчи унсурлар қуйидагилар:

1. Ридф – мингашиш демакдир. Ундош равийдан олдин келган узун унли ридф деб юритилади. Масалан: «шаҳар – саҳар» қофиядош сўзларида р ундош равий, ундан олдиндаги а чўзиқ унлиси ридфдир. Ридфли қофия қофияи мураддафа дейилади.

2. Қайд – боғловчи демакдир. Равийдан олдин келган ҳаракатсиз, яъни ёпиқ ундош қайд деб юритилади. Масалан: «Баланд – қайд» қофиядош сўзларида д ундоши равий, унинг олдидаги ҳаракатсиз, яъни ёпиқ ундош н қайддир. Қайдли қофия қофияи муқайяда деб юритилади.

3. Таъсис – асословчи, мустаҳкамловчи демакдир. Равийдан олдин келган бир ҳаракатли ундошдан олдин келувчи чўзиқ унли таъсис дейилади. Масалан: «ҳомил – қобил – зойил – қотил» қофиядош сўзларида о товуши таъсисдир. Чунки ушбу сўзларнинг охиридаги л товуши равий, ундан олдин м, б, й, т мавжуд. Улардан олдин эса чўзиқ унли о турибди. Таъсисли қофия қофияи муассаса дейилади.

4. Дахл – орага кирувчи демакдир. Равий билан таъсис арасида келган ҳаракатли ундош дахил дейилади. Масалан: «зойил – қойил» қофиядош сўзларидаги й дахилдир.

Равийдан кейин келувчи унсурлар қуйидагилардир:

1. Васл – уланиш демакдир. Қофиядош сўзларда равийдан кейин такрорланувчи ҳаракатсиз ундош ёки чўзиқ унли васл дейилади. Масалан: «улфатим – суҳбатим» қофиядош сўзларидаги I – равий, м – васл; «булоғи – доғи – қулоғи» сўзларидаги ғ – равий, и – васл. Васлли қофия қофияи мувассала деб юритилади.

2. Хуруж – чиқиш демакдир. Қофиядош сўзларда васлдан сўнг такрорланувчи ҳаракатсиз ундош ёки чўзиқ унли хуруж дейилади. Масалан: «афлоқидан – оташноқидан» қофиядош сўзларидаги к – равий, д – васл, охирги н – хуруж. Ёки «рухсорга – деворга» қофиядош сўзларидаги р – равий, г – васл, а – хуруж.

3. Мазид – ортгирилган демакдир. Қофиядош сўзларда хуруждан кейин келувчи ҳаракатсиз ундош ёки чўзиқ унли мазид дейилади. Масалан: «Беомонлигим – ҳайронлигим» қофиядош сўзларидаги н – равий, л – васл, ғ – хуруж, м – мазид. Ёки «саломимни – каломимни» сўзларидаги биринчи м – равий, иккинчи м – васл, н – хуруж, и – мазид.

4. Ноира – ўзини четга олувчи демакдир. Қофиядош сўзларда мазиддан кейин келувчи энг охирги товуш ноира дейилади. Масалан: «камронлиғлар – нотавонлиғлар қофиядош сўзларидаги камрон – нотавон ўзаги охиридаги н – равий, биринчи л – васл, ғ – хуруж, иккинчи л – мазид ва охирги р – ноира. Қофиядош сўзларда равийдан кейин келадиган унсурларни сўз ўзгартирувчи ёки шакл ясовчи қўшимчалардан қидириш керак.

Қофия унсурлари тўғрисида тасаввурга эга бўлгач, қофия турлари тўғрисида маълумот бериш мумкин. Қофиянинг икки тури – мутлақ қофия ва муқайяд қофия тўғрисида тушунча бериш билан чекланамиз.

Мутлақ қофия. Қофия – сўзнинг сўзга мос бўлиши демакдир. Мутлақ қофия эса ҳеч бир шартсиз, тўсиқсиз қофияланишни билдиради. Илми қофияда равийдан кейин келувчи унсурлар (васл, хуруж, мазид, ноира) ҳам иштирок этувчи, яъни равий билан тўхтаб қолмайдиган қофия мутлақ қофия деб юритилади. Масалан, Нодиранинг:

*Нигори гулбаданимни тушимда кўрсам эдим,
Лаби ширин шиканимни кўрсам эдим*

байтида мутлақ қофия (баданимни — шиканимни) қўлланган. Бадан — шикан сўзларидаги охириги н ундоши — равий. Ушбу қофиядош сўзларда равийдан кейин ҳам оҳангдош товушлар мавжуд. Мутлақ қофия бўлиш учун равийдан кейин васл, хуруж, мазид, ноирадан бирининг бўлиши етарли.

Муқайяд қофия — боғланган қофия демакдир. Равий билан тугайдиган қофия муқайяд қофия дейилади. Масалан, Огаҳийнинг:

*Мунчаким, эй дил, этишди ҳажридин заҳмат сенга,
Узмадинг ҳаргиз умидинг васлидин, раҳмат сенга*

байтида муқайяд қофия (заҳмат — раҳмат) қўлланган. Мутлақ қофиядаги каби муқайяд қофия таркибидаги ҳар бир ҳарф алоҳида ном билан юритилади: қайд — равийдан олдинги ундош, ридф — равийдан олдинги чўзиқ унли, ишбо — равийдан олдинги қисқа унли, дохил — ишбодан олдинги ундош, ҳазф — қайддан олдинги қисқа унли, таъсис — дохилдан олдинги чўзиқ унли. Юқоридаги мисолдаги «заҳмат — раҳмат» қофиядош сўзларида I — равий, ундан олдинги d қисқа унлиси — ишбо, ишбодан олдинги m ундоши — дохил.

Радиф, ҳожиб

Шеър таркибида қофиядош сўзлардан олдин ва кейин такрорланиб келадиган сўзлар ҳам учрайди. Ушбу сўзлар адабиётшуносликда радиф ва ҳожиб деб юритилади.

Радиф арабча сўз бўлиб, отнинг орқасига мингашиб келувчи, изма из борувчи демакдир. Шеър давомида барча мисра ёки байтлар охирида қофиядан кейин айнан такрорланиб келувчи сўз ёки сўз бирикмаси радиф деб юритилади.

Шеър таркибида радифнинг ўрни қатъи белгиланган. Радиф фақат мисра охирида келади. Радиф сўз такрорининг бошқа кўринишларидан шеър ритмини кучайтириши билан фарқ қилади. Радиф шеърда сўз ёки сўз бирикмаларининг шунчаки такрори эмас. У мисра ёки байт мазмунини белгилашда муҳим ўрин тутаети. Мисра ёки байтнинг ажралмас таркибий қисми саналган радиф фикр, туйғуни таъкидлаш, кучайтириш учун хизмат қилади. Масалан, Огаҳийнинг:

*Дўстлар, бу кун ажаб бир сарф қомат кўрмишам,
Сурати боштин оёқ фарқи латофат кўрмишам*

матлаъсида «қомат» ва «латофат» сўзлари қофия ҳосил қилган. Улардан кейин такрорланиб келадиган «кўрмишам» сўзи радиф саналади. Машрабнинг қуйидаги байтида радиф бир неча сўздан иборат:

*Муродингга етай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл,
Ситам аҳлим ютай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл.*

Ушбу байтда «етай» ва «ютай» қофиядош сўз саналади; «десанг, қаландар бўл, қаландар бўл» сўзлари эса радифдир.

Радиф шарқ мумтоз шеърлятида ғазалларда, айниқса, кенг қўлланади. Шу боис ғазал кўпинча матлаъси ёки радифи билан аталади. Масалан, Навоийнинг «Топмадим» радифли ғазали, Бобурнинг «Қолдиму» радифли ғазали дейилади.

Ҳожиб — арабча сўз бўлиб, парда, ёпувчи, беркитувчи демакдир. Байт мисраларида қофиядан олдин такрорланиб келган сўз ёки сўз бирикмаси ҳожиб деб юритилади. Мисраларда такрорланадиган сўз ёки сўз бирикмаси қофиядан олдин жойлашиб, уни пардалагандай бўлиб туради. Шунинг учун бундай такрорланувчи сўз ва сўз бирикмалари «ҳожиб» деб номланаети.

Ҳожиб ғазал, қасидларда кўпроқ қўлланади. Шарқ мумтоз адабиётида рубоий, туюқ ва бошқа жанрда ёзилган шеърларда ҳам баъзан ҳожиб қўлланади.

Байтда радиф ҳам, ҳожиб ҳам ишлатилса, унинг оҳангдорлиги янада ортади. Масалан, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» сидаги:

*Сочинг бир торина минг хур етмас,
Юзунгунг нурина минг нур етмас*

байтида «хур — нур» қофиядош сўзларидан олдин такрорланган минг сўзи ҳожиб, кейин такрорланаётган «етмас» сўзи радифдир.

Илми аруз

Шарқ шеърляти узоқ тарихга эга. Шарқ шеършунослиги адабиётшуносликнинг таркибий қисми бўлиб, у мукамаллиги ва мураккаблиги билан алоҳида ажралиб туради. Шарқ шеършунослиги «илми аруз», «илми бадеъ» ва «илми қофия» деб номланган бири-бирига чамбарчас боғлиқ уч қисмдан иборат. Мумтоз адабиётшуносликда уларнинг ҳар бирига алоҳида фан деб қаралган.

Илми аруз. Аруз шеър тизимининг ўзига хос қонуниятларини ўрганувчи соҳа, арузшунослик. IX асрда яшаган араб олими Халил ибн Аҳмад томонидан аруз илми аруз сифатида эътироф этилган. Аруз илми араб шеърятини ўрганиш заминидан юзага келган. Илми аруз асарлар давомида такомиллашиб борган. Халил ибн Аҳмад, Ибн Усмон Мазиний, Имом Аҳмад ибн Абдураббих, Ибн ал – Хатиб ат – Табризий каби олимлар аруз арузшуноси сифатида танилишган. Мавлоно Юсуф Нишопурий, Рашидиддин Вотвот, Шамс Қайс, Носириддин Тусий, Салмон Савожий, Абдурахмон Жомий форс арузшунослигига оид рисоалар яратишган. Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Шайх Аҳмад Худайод Тарозий кабилар туркий арузшунослик ривожига муносиб ҳисса қўшишган. Умуман, Шарқ мумтоз адабиётининг намояндалари шеърят, аруз илми тўғрисида алоҳида асар битишган ёки асарларида, албатта, бу хусусда мулоҳаза билдиришган. Масалан, Абдурахмон Жомий саккиз равза (боғ) дан иборат «Баҳористон» асарининг еттинчи равзасини «Шеър ва шоирлик бобидан» деб номлаган ва: «қадимий донишмандлар ҳукмига қараганда шеър шундай калимадирким, у мақаддимоти хаёл, яъни тингловчи хаёлини қўзғотувчи ва маъноси унга иқбол бергувчидир. Бу ҳақиқат бўлиши ва бўлмаслигидан ва бунга тингловчининг ишонishi ва ишонмаслигидан қатъий назар. Масалан, «майлаълдири ёки эритилган ёқутдир» ёки «бол – асалари чиқариб ташлаган шўр, аччиқ нарса» деганларидек. Умуман олганда, донишмандлар бунда вазн ва қофияни эътиборга оладилар. Демак, вазнли ва қофияли калимадирким, бунда хаёлнинг бор-йўқлиги ёки ҳақиқатнинг бор-йўқлиги унчалик эътиборга эга эмас. Ҳақиқатан ҳам шеър нечоғли гўзал, нечоғли фазилатга бой ва нечоғли юксак. «Шеърдан буюкроқ фазилат бормикан?! Шеърдан сеҳрлироқ сеҳр бормикан?!» дейди. Улуғ шоир Абдурахмон Жомий ушбу бобда Рудакий, Дақиқий, Имора, Унсурий, Асжадий, Фаррухий, Фирдавсий, Носир Хусрав, Амир Муиззий, Адиб Собир Тирмизий, Анварий, Рашидидди Вотвот, Афзалиддин Ҳоқоний, Фахр Журжоний, Низомий, Салмон Соважий, Шайх Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Камол Хўжандий, Хусров Деҳловий, Ориф Ҳарабий, Алишер Навоий каби Шарқ шеърятинида ёрқин из қолдирган шоирлар ижодига боҳа беради. Масалан, Алишер Навоий тўғрисида: «Бизнинг замонамиз бу соҳибдавлат вужуди ила мушаррафдир. У ўз мартабаси, улуғлиги ва шоҳга яқинлиги ва шунингдек, Аллоҳ ато этган ва ўқиш-ўрганиш билан орттирилган илму дониш ва ақлу заковати билан шеърлари ҳусну камоли учун ҳар қандай мақтовдан юқори

турса-да, у ўзини паст тутиб, шеър аҳли жамоасига қўшилди ва бошқаларга ҳам пардани орадан кўтариб, шеърят йўлини очиб берди. Аммо ҳаққониятини айтганда у мана шу анжуманларнинг барчасига бошлиқ ва шеър аҳли сардафарида номи битиқ...

Табиаги тақозоси ва қобилият кенг фазосига кўра у туркий ва форсий шеърларида юксалишга муяссар бўлган бўлса-да, туркийга кўпроқ мойиллик кўрсатди ва бу тилдаги ғазалиёти ўн минг байтдан зиёдроқ бўлди. Низомий «Хамса»си муқобилида ёзган маснавийлари уч минг байтга яқин ва бу тилда ҳеч ким бунчалик кўп ва хўб шеър ёзмаган.

Форсий шеърлари орасида Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Яхшилар дарёси» қасидасига жавоб тариқасида битилган қасидаси бор. Унда ажиб мазмун ва нозик хаёлатга эга байтлар жуда кўп...» деган.

Ўтмиш донишмандлари шеър битиш ҳам, шеърни тушуниш, ҳис этиш ҳам жўн иш эмаслигини таъкидлашган. Хусусан байт, рукн, ҳижо, баҳр, зиҳоф каби тушунчалар билан танишиш ҳам аруз илмини ўрганишга осонгина эришилмаслигини билдиради. Низомий Арузий Самарқандий: (XI аср охири – 1160): «Шоирлик шундай санъатки, (шоир) бу санъат орқали ҳаяжонлантирувчи тушунчаларни ҳосил қилади ва таъсирчан қиёсларни бир-бирига улайди. У шундай йўл билан, масалан, кичик маънони каттага, катта маънони эса кичикка айлантиради, чиройлини хунук либосда кўрсатади, хунукни эса чиройли суратда жилвагар этади. Илҳом санъати билан ғазаб ҳамда ҳиссий қувватларни қўзғатади, натижада, кишилар табиатида қайғу ёки ҳуррамлик пайдо бўлади. Бу эса улуғ кишилар фаолиятида оламни тартибга солиб туриш учун хизмат қилади... Ҳар кимнинг шеър таъби мустаҳкам, сўзлари эса равон бўлса, шеър илмини ўрганишга, аруз ўқишга киришади» деб таъкидлайдики, бу шеърни тушуниш кишидан зеҳн ва саботни талаб этишини англатади.

Аруз тизимининг баҳр, рукн, қофия сингари таркибий қисмлари ўз ҳолича чуқур маънони ифодаламайди. Ундаги барча қисмлар узвий бирлашганидагина теран мазмунини англатади. Санъат асарларининг таркибий қисмлари тўғрисида муайян тушунчага эга бўлиш уларда мужассамлашган маъноларни англашга имкон беради. Шу боисдан Шарқда шеършуносликка азалдан алоҳида эътибор бериб келинган. Кишиларнинг билим даражаси уларнинг шеър санъатидан қай даражада хабардорлигига қараб белгиланган. Шарқда касб-коридан қатъи назар, барча кишилар шеър ёдлашни бурчи деб билган. Зиёдилар, албатта, шеър санъатида атрофлича хабардор бўлишган. Шарқда шунинг учун ҳам шеършунослик алоҳида фан сифатида

шакланган. Илми аруз, илми бадеъ, илми қофия шеършуносликнинг алоҳида тармоғи сифатида ривожланган.

Илми бадиъ арабча сўз бўлиб, чиройли сўзлаш, гўзал, нафис, нодир, ажойиб бир илм демакдир. Илми бадиъ мумтоз адабиёт-шуносликнинг таркибий қисми бўлиб, унда нутққа безак, жило берувчи санъатлар, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, таснифланиши, фикрни чиройли ва мазмунни ифодалашдаги ўрни каби масалалар ўрганилади.

Лафзий, маънавий, муштарак санъатлар

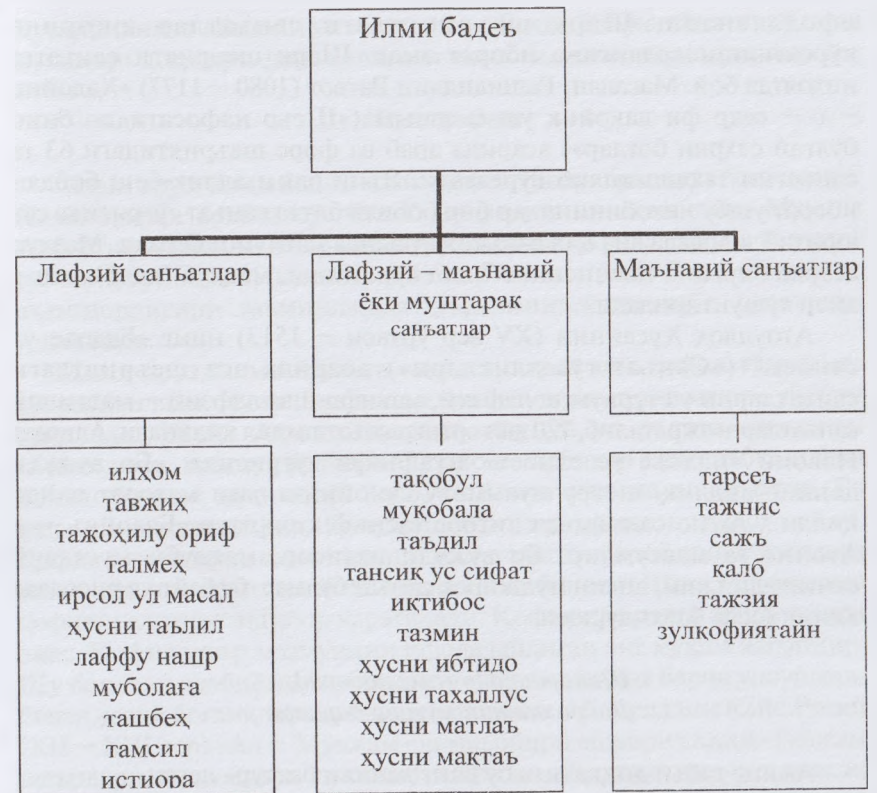
Лирик жанрларнинг ўзига хос жиҳатларини ўрганиш ҳам илми бадеъ саналади. Сўз, ибора, тасвирий воситалар нутқни безаш учун ишлатиладиган воситалар сирасига киради. Нутқни гўзал қилувчи бадиий усул ва воситалар санойиъ, яъни санъатлар деб юритилади. Санойиъ эса илми бадеънинг ўрганиши объектидир.

Санойиъ арабча сўз бўлиб санъатлар демакдир. Нутқни гўзал, жозибатор, таъсирчан этувчи барча воситалар санойиъ дейилади. Илми бадеъда санойиъ, яъни нутқни таъсирчан этувчи воситалар лафзий, маънавий ҳамда лафзий – маънавий санъатга ажратилади.

Лафзий санъатлар деганда шеърнинг кўпроқ шакл томонига эътибор қаратган ҳолда унинг услубига безак берувчи санъатлар назарда тутилади. Тарсеъ, тажнис, сажъ, қалб, тажзия, зулқофиятайн кабилар лафзий санъат саналади.

Маънавий санъатлар деганда нутқнинг маънодорлигини таъминлайдиган санъатлар эътиборга олинади. Ийҳом, тавжих, тажоҳули ориф, талмеҳ, ирсол ул масал, ҳусни таълил, лаффу нашр, муболаға, ташбеҳ, тамсил, истиора кабилар маънавий санъат дейилади.

Нутқнинг ҳам шакли, ҳам маъносига алоқадор санъатлар лафзий – маънавий санъатлар ҳисобланади. Тақобул, муқобала, таъдил, тансиқ ус сифат, иқтибос, тазмин, ҳусни ибтидо, ҳусни таҳаллус, ҳусни матлаъ, ҳусни мақтаъ кабилар шу туркумдаги санъатдир. Лафзий – маънавий санъатлар бир пайтнинг ўзида нутқнинг ҳам шакл, ҳам маъно жиҳатига дахлдор бўлгани боис муштарак санъатлар деб ҳам юритилади. Ушбу санъатларни чизмада қуйидаги тарзда кўрсатиш мумкин:

Лафзий, маънавий ва муштарак санъатлар бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, улар ўзаро бирлашган ҳолда нутқнинг маъно – мазмуни, оҳангдорлиги, таъсирчанлигини, таъминлашга хизмат қилади. Чунки маъно ва шакл бир-биридан айро эмас, балки яхлит ҳодисадир. Шаклсиз маъно ва маъно сиз шакл бўлмайди.

Илми бадеъ

Илми бадеъ ҳам илми аруз ва илми қофия билан чамбарчас боғлиқдир. Шарқ шеърятини турфа санъатлар шеърятидир. У фарб шеърятидан шу жиҳатдан ҳам фарқ қилади. Шарқ шеърятинида дoston, ғазаллар эмас, бир байт – (икки мисра) дан иборат фард ҳам санъатга асосланади, фикр чиройли, таъсирчан шаклда

ифодаланади. Шарқ шеъриятидаги санъатлар юқорида кўрсатилганлардангина иборат эмас. Шарқ шеърияти санъатга ниҳоятда бой. Масалан, Рашидиддин Ватвот (1080 – 1177) «Ҳадоийқ – с – сеҳр фи дақойиқ уш – шеър» («Шеър нафосатидан бино бўлган сеҳрли боғлар») асарида араб ва форс шеъриятидаги 63 та санъатни таҳлил қилиб кўрсатади. Яъни олим эллик беш бобдан иборат ушбу китобининг ҳар бир бобида битта санъат тўғрисида сўз юритиб, иловада яна 8 та санъат тўғрисида маълумот беради. Мазкур асарда биргина тажниснинг 7 хил кўриниши, мақлуб (қалб)нинг 4 хили тушунтирилади.

Атоуллоҳ Ҳусайний (XV аср ўртаси – 1513) нинг «Бадоеъ ус саноеъ» («Санъат гўзалликлари») асарида эса шеъриятдаги санъатларни уч туркумга: лафзий, маънавий ва лафзий – маънавий санъатларга ажратилиб, 220 дан ортиқ санъат таҳлил қилинади. Алишер Навоий «Бадоеъ ус саноеъ» муаллифи тўғрисида: «Бо вужуди донишмандлик, шеър муаммову санойиъда дағи маҳорат пайдо қилди... Аммо санойиъда китобе тасниф қилиптир «Бадойиъ – и Атойи» га мавсумдир. Бо вужуди ихтисор, мақлуби муставий санъатидин ким, андин мушкироқ санъат бўлмас, бу байт ул рисолада анинг хосса байтидурким:

*Шакардаҳано ғаме надорид,
Дийро данийи мугона даркаш*

Анинг табъи диққатиға бу байт далили бастур» деган.

Шайх Аҳмад Тарозий (XV аср) нинг «Фунун ул балоға» («Балоғат илмлари) асари илми бадеъга оид туркий тилда ёзилган дастлабки асарлардан биридир. Муаллиф асарини Мирзо Улуғбекка бағишлаган. Унда шеър навъ (жанр)лари, қофия ва радиф, бадий санъатлар, аруз илми масалалари ёритилган. Ҳижрий 840 (мелодий 1436 – 37) йилда битилган ушбу асар «Латойифу Тарозий» деб ҳам юритилади. Мазкур асарда ҳар бир одам адабиётдан хабардор бўлиши тўғрисида сўз юритилиб: «Ҳар одамеким, инсоният яқосидан бош чиқорур, анга назм ва насрнинг қойдасин билмактин гузир (илож, чора, тадбир) йўқтур» деб таъкидланади.

Наср бинни Ҳасоннинг «Маҳосин ул калом», Ибн Муътазнинг «Китоб ул бадеъ», Қудам ибн Жаъфарнинг «Нақд уш шеър» асарлари илми бадеъга оид араб тилида ёзилган китоблардир. Умар Родуёнийнинг «Таржимон ул балоға», Рошидиддин Ватвотнинг «Ҳадоийқ ус сеҳр», Қайс Розийнинг «Ал – муъжам», Атоуллоҳ

Ҳусайнийнинг «Бадойи ус – санойиъ», Воҳид Табризийнинг «Жамъи мухтасар» асарлари форс тилидаги илми бадеъга оид асарлардир.

Илми қофия

Илми аруз, илми бадиъ илми қофия билан бевосита боғлиқдир. Илми қофия арабча сўз бўлиб, қофия илми демакдир. Мумтоз адабиётшуносликнинг таркибий қисми илми қофияда қофия ва унинг турлари, тузилиши, бадий санъатлар билан муносабати, шеърнинг оҳангдорлигини таъминлашда қофиянинг ўрни каби масалалар ўрганилади.

Илми аруз, илми бадеъга оид асарларда ҳам қофия тўғрисида сўз юритилади. Чунки қофия шеърий нутқнинг энг муҳим унсури саналади. Шайх Аҳмад Тарозий «Фунун ул балоға» асарида: «Билгилким, мажмуи уламо ва фузало мазҳабинда аҳли таъбага қофия илмин билмак муҳимдир. Зеро, таъбнинг натижаси шеърдир. Ва шеърнинг асли қофия. Ва қофиясиз шеър мумкин эрмас» дейди. Қофия мисраларда оҳангдошлик ҳосил қилиш баробарида, улардаги маъно таъсирчанлигини таъминлайди. Шу боисдан Шарқ шеъриятида қофияга алоҳида эътибор қаратилади. Қофия шеърдаги шакл унсури эмас. Қофия шеър мазмунини ифодалайдиган энг муҳим жиҳатдир. Шу боисдан адабиётшуносликда қофия шеърнинг барча унсурлари билан узвий боғлиқ тарзда таҳлил қилинади. Шамсиддин Қайс Розий (XII – XIII аср) «Ал – Муъжам фи маъойири ашъорил ажам» («Ажам шеърлари андозалари луғати») асарида: «Билгилким, шеър асли луғатда «билимидир ва сўзнинг тўғри идроки маъносини берур ва истилоҳий жиҳатдан маъноси мураттаби (тартибга солинган) ва мутасовий (ўзаро баробар) ва охириги ҳарфлари бир-бирига монанд келувчи суҳандир. Ва шунинг учун мураттаби маъновий суҳан» (маъноси тартибга солинган) дейилдики, ҳақиқий шеър билан бемаъни тартибсиз калом ўртасида фарқ бордир. Ва шунинг учун мавзун айтилдидики, назм билан маъновий мураттаб наср ўртасида ихтилоф бордир» деса, Абдурахмон Жомий (1414 – 1492) «Рисолаи қофия» асарида: «Сўзни мавзун (ваззли) қилганларидан сўнг фасоҳат анжуманининг қофиясини унга тақаллум қилурлар... Билгилким, қофия Ажам шоирлари одатича, байтлар охиридаги сўзларнинг такрорланиб келишидир, шу шарт биланки, талаффузда мустақил бўлмасин, балки мисраънинг бир жузви (қисми) бўлсин. Баъзилар жумланинг охирини қофия дерлар, баъзилар эса равий ҳарфини қофия деб атарлар. Радиф деб шундай калимани айтурларки, бу

калима барча байтлар охирида бир хил тарзда такрорланиб келсин» дейди. Ушбу мулоҳазалардан қофия шеърнинг энг муҳим таркибий қисми эканлиги англашилади. Қофия шеърга ҳам шакл, ҳам маъно берувчи энг зарурий таркибий қисм саналади. Шу боисдан Шарқ адабиётшунослигида илми қофия шеършуносликнинг алоҳида тармоғига айланган ва ривожланган. Али Сарахсий Баҳромий. «Канз ул қофия», Абдурахмон Жомий «Рисолаи қофия», Атоуллоҳ Хусайний «Қофия илми қоидалари ҳақида рисола» битгани шундан далолат беради. Девонларнинг дебочисида, дostonларда, илми аруз, илми бадеъга оид рисолаларда қофия тўғрисида фикр билдирилгани ҳам шеърда шакл ва маъно таъсирчанлигига эришишида қофия алоҳида аҳамият касб этишини билдиради.

Шарқ шеърлятида образ

Шарқ шеърляти асосида «ёр» образи туради. Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жамий, Алишер Навоий, Бобораҳим Машраб, Сўфи Оллаёр, Хувайдо, Ҳазиний каби шоирларнинг «ёр» тимсоли кенг қўлланади. Шарқ шоирлари «ёр» деганда аввало Оллоҳни назарда тутишади. Улар ўз шеър, дostonларида унинг яратувчанлик қудратини, у бутун борлиқнинг, чексиз оламларнинг яратувчиси эканини, барча гўзаллик унда мужассам эканини таърифлашади. Ер ва осмондаги нарсаларда Оллоҳнинг гўзаллиги акс этишини таъкидлашади. Шайх Фаридиддин Аттор «Илоҳийнома» асарига: «Барча номалар унинг номи-ла безанур. У шундай улуғ зотки, мулки завол билмас. У ҳақда сўзлагувчининг ақли хираланиб, тили лол бўлур. Унинг номи номларни шарфлаб, дилларга шодлик бағишлар, девонлар мундарижасининг боши ҳам шу ном. Бу номдан жонларнинг оғиз шарбатга тўлур. Уни ёдга олувчининг тили дуру гавҳар сочар. Унинг номисиз бирор нарса йўқ. Барча мўъжизалар, хушбўй ҳиллар, рангин манзаралар, қудрат ва сифатлар, шону шараф, ору номус шу номдандир... Бутун оламда ундан ўзга ёр йўқ» дейди.

Шоирлар ёр — Оллоҳнинг қудрати, гўзаллигини таърифлашда бир-бирдан чиройли, бир-бирдан маънодор ўхшатиш, сифатлаш, жонлантириш, муболағалар қўллашади. Улар шеърга жозоба, фусун ва сирлилик бағишлайди. Шеърда шу боис сўзлар одатдагидан кўра таъсирчанроқ қувват касб этади. Турли бадий ифода воситалари туфайли шеър тили кундалик сўзлашув тилидан тамомила фарқ қилади. Чунки шеърда кундалик мулоқотни қозога тушириш асосий мақсад саналмайди. Шеърда шоир қалбини жунбушга келтирган

ҳиссиётларни, уни ҳаяжонга солган, тўлқинлантирган туйғу, кечинмаларини изҳор этади ва шу асосда бошқаларда ҳам қутилмаган кайфият, жўшқин ҳиссиёт уйғотади. Шунинг учун «Сўзда — сеҳр, шеърда — ҳикмат бор» дейилади. Сўз шеърда киши онгига дафъатан таъсир этадиган сеҳр кучини намоён этади. Шеърда баён этилган шу сабаб ҳикмат бўлиб туюлади. Шарқда шу боис шеърга бўлакча меҳр-муҳаббат, эътибор билан қаралади. Шарқ шоирлари ўз шеърларида юрагидаги дардини изҳор қилишади. Улар шеърларида Оллоҳга илтижо этишади. Мана шу каби сифат, хусусиятлар мужассам экани туфайли Шарқда «шеър — юрак муножоти, қалбининг куйи» деб тушунилади. Шеърнинг жозибасини, унинг оҳанги ва маъносини ҳис қилган киши беихтиёр завқ-шавққа тўлади, қалбига ҳис-ҳаяжонга, ажиб туйғулар куйилиб келаётганини ҳис қилади. Ўзининг бу ҳолатидан ҳам қувонади, ҳам изтиробга тушади. Киши шеърда нима хусусида сўз юритилган бўлса, албатта, ўша ҳақда уйланади. Шоирнинг қалбидан ўтган кечинма, ҳис — ҳаяжон сездирмасдан унга ўз таъсирини ўтказиши.

Шарқ шеърлятида бутун борлиқ Оллоҳнинг ижоди, ундаги барча гўзаллик унинг яратувчанлиги қудрати деб таърифланади. Инсоннинг хусну чиройи Оллоҳ жамолининг акси, Парвардигор жамолининг жилваси деб қаралади. Оллоҳнинг яратган ҳар бир нарсаси беҳад мукамал ва гўзал бўлгани боис одамлар уларга талпинади, нафосатга доим ташна яшайди. Инсоннинг — ёши кекса, эркак — аёлнинг гўзалликни севиши, унга интилиши, унда Оллоҳ жамоли жололаниши билан боғлиқ, деб таъкидланади. Шарқ шоирлари инсонни табиатдаги нарса-ҳодисаларни тавсифлаганда, улардаги гўзалликни мадҳ этганда, албатта, Оллоҳга ҳамду сано айтишади. Жонли ва жонсиз ҳар бир нарса Оллоҳнинг қудрати, унинг мислсиз жамолининг намоёни эканидан ҳайратга тушишади. Шоирлар инсон чехраси чиройини, дов-дарахт, ўсимликлар гулидаги нафосат турли ташбеҳлар, хилма-хил ўхшатиш, бетақрор сифатлаш, муболаға воситасида таърифлашдан завқланишади ва бошқаларда ҳам завқланиш ҳиссини таърифлашдан завқланишади деб билишади. Бу борасида шоирлар ўртасида кўринмас ва туганмас мусобақа кечади. Инсоният яралганидан бошланган бу мусобақа барчага завқ беради. Шеърлят бахш этган завқ, ажиб туйғу, кечинмалар таъсирида кишилар олам гўзаллигини ҳис этиб, Оллоҳнинг чексиз қудрати, унинг яратувчанлиги хусусида мушоҳада юритишади. Шеърлятнинг, умуман адабиёт ва санъатнинг аҳамияти аввало шу билан белгиланади. Шеърлят, санъат инсонни гўзалликни ҳис қилиш, ундан ҳайратланиш ва бунинг,

яратувчисининг бунёдкорлик қудрати тўғрисида мушоҳада юритишга ундаши, бунга рағбатлантиргани боис қадрланади.

Шарқ шеърлятида Оллоҳ гўзаллик идеали сифатида шарафланади. Шоирлар унга дил розларини айтишади, унга илтижо қилишади, ундан нажот, мадад сўрашади. Шеър шоирларнинг қалб кўзини очади. Уларнинг шеърдаги сўзи қалбдан чиқади. Шунинг учун уларнинг шеъри бошқаларга таъсирини ўтказади. Қалбдан чиққан сўз эса ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди. Шеърда қайғу, изтириб ифодаланса, киши беихтиёр ғамгин тортади, завқ-шавқ акс этса, ўз-ўзидан қалбида қувонч ҳисси пайдо бўлади. Шунинг учун «Шеър – ғайбдан келадиган неъмат» дейилади, шеър сўзларни вазнга солиш, қофиялаштиришдан ҳосил бўлмайди. Ҳақиқий шеър қалбнинг ҳисга тўлиб, жунбушга келишдан яралади. Бу пайтда сўзлар қалбга ўз-ўзидан қуйилиб келверади. Уларни вазнга солиш, оҳангини мослаб қофиялаштиришга ҳеч қандай ҳожат қолмайди. Шеър инсон қалби билан боғлиқ ғаройиб, сирли ҳодиса бўлгани боис унга турлича таъриф берилади. Лекин ҳеч бир таъриф шеърнинг мазмун-моҳиятини тўлиқ қамраб ололмайди. Шеър тўғрисидаги таърифларда унинг маълум жиҳатларигина ифодаланади.

Шарқ шеърлятида инсон гўзаллиги таърифи кенг ўрин тутаяди. Ғарб адабиётида ҳам айни ҳолат кузатилади. Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий шеърларида аёл гўзаллиги, унинг ҳусни жамоли мадҳи алоҳида ўрин эгаллайди. Санъатда аёл гўзаллиги мадҳи асосий ўрин тутиши инсониятнинг яратилиши билан боғланади. Инсоният ибтидоси билан боғлиқ ушбу ҳодиса Шарқ шеърлятида бош мавзу саналади. Шарқ шоирлари соҳибжамол аёлнинг ҳусни, чиройини мадҳ этганда инсон барча мавжудотдан гўзал, устун қилиб яратилганини назарда тутишади. Масалан, Алишер Навоий Оллоҳга мурожаат қилиб:

*Оламу одам фидонг ўлсунки борсен, эй ҳабиб,
Сен ғараз инсондин, ар оламдин инсондур ғараз*

дейди. Яъни «Эй ҳабиб, фақат ўзинг борсан. Олам ва одам сенга фидо бўлсин. Сен одамни ўзинг учун, ўз қудратинг ва жамолингдан завқланиш учун, оламни эса инсон учун яратдинг», дейди.

Шарқ шеърлятида кўпинча Оллоҳ гўзаллиги мадҳи одамнинг гўзаллиги таърифи билан узвий боғлиқ талқин этилади. Алишер Навоийнинг «Хазойин ул маоний» («Маънолар хазинаси») девонидаги дастлабки ғазал:

*Ашрақат мин акси шамсил каъси анвор ул худо,
«Ёр аксин майда кўр» деб жомдин чиқди садо*

деб бошланади. Матлаъдан, англашиладики, Навоий Оллоҳни куёш ва ёр деб атайди. Ишқ эса Оллоҳга элтувчи муқаддас туйғу. Ушбу байтда «жом» қалб, кўнгилни, «май» эса Оллоҳнинг ишқи, унга интилиш, Оллоҳ пок қалбда тажалли этиши, яъни кўринишини билдиради. Навоий «оламдин инсондур ғараз», яъни Оллоҳ оламни инсон барча одамлар учун яратди, дейди.

Шарқ шоирлари фақат аёлнинг эмас, умуман, инсоннинг гўзаллигини таърифлашади. Улар шу асосда Оллоҳнинг қудратини, у гўзалликлар яратувчиси эканини шарафлашади. Чунки илоҳий китобларда Оллоҳ инсонни ўзига ўхшатиб яратгани айтилади. Шарқ шеърлятида «ёр» деганда фақат Оллоҳ ёки соҳибжамол аёл эмас, «дўст», «қадрдон», «биродар», умуман дунёқараши, фикри бир-бирига мос келадиган киши назарда тутилади. Лекин шўро мафқураси таъсирида мумтоз шеърлятдаги «ёр» образи жуда тор талқин этилди. Масалан, Навоий:

*Ёрдин айру кўнгул мулкедурур султони йўқ,
Мулкум султони йўқ жисмедурур ким жони йўқ*

матлаъли ғазалида Худони – ўзининг яратувчисини унутган кишининг ҳолатини таъриф этган. Ғазалнинг кейинги байтлари шундан далолат беради. Шеърда «Оллоҳдан айру кўнгул» қандай нарса эканлиги баён қилинар экан, унда фикр бир-бирига мантқан боғланиб, бир-бирининг узвий давомига айланиб кетаверади. Навоийнинг шеърларида фикр тадрижий тарзда ривожланади. Биринчи байтда баён этилган фикр кейинги байтларда ривожлантирилади. Бунда шоир кўпинча тазод, яъни қаршилантириш усулини усталик билан фойдаланади. Қуйидаги ғазал ҳам шундан далолат беради.

*Ёрдин айру кўнгул мулкедурур султони йўқ,
Мулкум султони йўқ жисмедурур ким жони йўқ.*

*Жисмдан жонсиз не ҳосил, эй мусулмонларким, ул
Бир қаро туфроғдекдурким, гулу райҳони йўқ.*

*Бир қаро туфроғким, йўқтур гулу райҳон анга,
Ул қоронгу кечадек дур ким, маҳи тобони йўқ.*

*Ул қоронғу кечаким йўқтур маҳи тобон анга,
Зулматедур ким, анинг сарчашмаи ҳайвони йўқ.*

*Зулматеким чашмаи ҳайвони онинг бўлмагай,
Дузахедурким, ёнида равзаи ризвони йўқ.*

*Дузахийким равзаи ризвондин ўлғай ноумид,
Бир хуморий дурким, анда мастлиғ имкони йўқ.*

Ғазалдаги «ёрдин» сўзи ўрнига «Оллоҳ» сўзи қўйилса, шоирнинг бутун борлиқнинг яратувчиси — Парвардигор қудратини таърифлагани аниқ англашилади. Биринчи мисрада Оллоҳни унутган киши мулки йўқ султонга ўхшайди, дея ифодаланади. Аёнки бирор мулкка — мамлакатга ҳукмрон бўлмаган кишини ҳеч ким султон сифатида тан олмайди. Чунки ҳар қандай киши эмас, балки бирор мамлакат ҳукмрони — «султон» ёки «подшоҳ», дейилади. Иккинчи мисрада мулксиз султон жонсиз жисмга ўхшайди, дейилади. Навоий Оллоҳнинг қудратини унутган кимсанинг аҳволини жонсиз жисмга қиёслайди. «Жонсиз жисм» деганда тош, кесак, қуриган шох-шабба, хас-ҳашак каби нарсалар тушунилади. Шоир одам Оллоҳни ёдидан чиқарса, ана шундай эътиборсиз нарсага айланиб қолади, дейди. Учинчи мисрада шоир «эй мусулмонлар, жонсиз жисмдан ҳеч нарса чиқмайди», деб таъкидлайди. Тўртинчи мисрада фикрини давом эттириб, Худодан айрилган — Оллоҳнинг мислсиз яратувчанлигини бир лаҳза бўлса-да унутган киши гулу райҳон битмайдиган қаро тупроқ бўлиб қолади, деб уқтиради. Кейинги байтларда ҳам Оллоҳдан айру кўнгулнинг аянчли ҳолатлари таърифи давом эттирилади. Уларда байт охиридаги фикр кейинги байтнинг биринчи мисрасида яна эслатилиб, иккинчи мисрада янги фикр асосида кучайтирилади. Яъни:

*Бир қаро туфроғдек дурким, гулу райҳони йўқ.
Бир қаро туфроғким, йўқтур гулу райҳон анга,
Ул қоронғу кечадек дурким, маҳи тобони йўқ.
Ул қоронғу кечаким йўқтур маҳи тобон анга.*

дейилади. Навоийнинг бошқа ғазалларида ҳам фикр тазод асосида ривожлантирилади. Тазод бир-бирига зид, қарама-қарши ҳодиса дир. Оқ-қора, иссиқ-совуқ бири иккинчисининг акси бўлгани учун тазод саналади. Шарқ шеърлятида ўхшатиш ва тазоддан кенг фойдаланилади. Чунки мақсадни аниқ ва таъсирчан ифодалашда ўхшатиш ва тазод жуда қўл келади.

Санъат ва адабиётда таъсирчан манзара яратиш муҳим аҳамият касб этади. Шеърлятда ҳам шоир бутун диққат-эътиборини фикрни таъсирчан ифодалашга қаратади. У шу мақсадда турли бадиий ифода воситаларига бойлиги билан ажратилиб туради. Шарқ адабиётида ижодкорнинг маҳорати бадиий ифода воситаларини қўллашига қараб белгиланади.

Бадиий тасвир воситалари

«Бадиий тасвир» деганда бадиий асарда нарса-ҳодисаларни жонли тасвирлаш, ҳис-туйғу ва кечинмаларни ёрқин ифодалашга йўналтирилган тил воситалари назарда тутилади. Ўхшатиш, жонлантириш, сифатлаш, муболаға ва бошқалар шундай воситалар саналади. Бадиий тасвир воситалари нарса-ҳодисаларни образли акс эттиришни кучайтиришга хизмат қилади. Ўхшатиш, сифатлаш, жонлантириш, муболаға кабилар нарса-ҳодисаларга хос хусусият, белгиларни одатдагидан бўттириб, эмоционал тус бериб кўрсатади. Яъни уларни ҳис-туйғуларга йўғириб ифодалайди. Уларда образлилик ва ҳиссийлик ўзаро уйғунлашиб кетади. Бадиий асарларда сўз ўз ҳолида эмас, балки бадиий тасвир воситасига айланганида таъсирчанлик касб этади. Алишер Навоий «Ҳайрат ул аброр» достонида:

*Сўз гуҳарига эрур онча шараф,
Ким, була олмас анга гавҳар садаф.
Турт садаф гавҳарининг дуржи ул,
Етти фалак ахтарининг буржи ул ...
... Тенгрики, инсонни қилиб ганжи роз
Сўз билан хавф ондин анга имтиёз*

деганда сўзнинг ана шу сифат касб этишини назарда тутати. Ҳеч бир ижодкор нарса-ҳодисаларга бадиий тус бериб, бошқаларнинг қалби, руҳига таъсир кўрсатишга осонлик билан эришмайди. Бадиий асардаги ҳар бир ўхшатиш, сифатлаш, жонлантириш, муболаға илҳом ва машаққатли изланиш, узоқ ўйланиш «мева» сифатида пайдо бўлади. Шунинг учун бадиий тасвир воситаларида ҳис-туйғулар ёрқин акс этиб, фикр таъсирчан ифодаланади. Санъат ва адабиётнинг мумтоз асарларида ҳиссий — образли тафаккур намоён бўлади. Ўхшатиш, сифатлаш, муболаға каби бадиий тасвир воситалари ҳиссий-образли тафаккурнинг ўзига хос кўриниши бўлиб, улар орқали нарса-ҳодисаларнинг моҳияти, аҳамиятини тушунтириш осон кечади.

Кишилар шоирнинг таъриф-тавсифи мантиқан тўғри келмаслигини билса-да, ундан беихтиёр таъсирланишади. Муболага, ўхшатиш, жонлантириш уларнинг тасаввурини бойитиб, нарса-ҳодисалар ҳақидаги тушунчасини кенгайтиради. Бадиий тасвир воситалари туфайли кишилар нарса-ҳодисаларнинг аввал эътибор қилмаган жиҳатларини билиб олишади. Улар одамларни ҳаётга янада яқинлаштиради. Шу боисдан адабиётда азалдан бадиий тасвир воситалари кенг қўлланилади. Шарқ шеърини бу жиҳатдан инсоният маданиятидаги алоҳида ҳодисадир. Шарқ шеърини инсоннинг ҳиссий — образли тафаккурини ёрқин акс эттиради. Бу шеърят бадиий тасвир воситаларига бойлиги билан жаҳон адабиётида алоҳида ажралиб туради. Унда борлиқ ҳодисаларни, инсон дунёси бир-биридан таъсирчан ўхшатиш, жонлантириш, сифатлаш каби санъатлар асосида таърифланади. Шарқнинг улғу шоирлари қўллаган санъатларни ўйлаб, мушоҳада қилиб топиб бўлмайди. Шунинг учун Хўжа Ҳофиз Шерозий бир ғазалида: «Мен шеър тўқимайман, Мен Илоҳнинг тили бўлиб қуйлайман» деган. Чиндан ҳам шеърда, умуман, асл бадиий асарларда сўз бошқача тусга киради. Уларда оддий сўзлашувда ифодалаб бўлмайдиган туйғу-ҳиссиёт, кечинмалар ифодаланади. Қизиги шундаки, кундалик муомала-мулоқотда билдириш ноқулай бўлган ҳолатларнинг бадиий асардаги ифодаси ғалати туюлмайди, ҳеч кимни ғашлантирмайди. Аксинча хуш ёқади, қизиқтиради. Чунки асл бадиий асарларда нарса-ҳодисаларнинг шунчаки қараганда кўриб бўлмайдиган, ҳис-туйғулар орқали сезиш мумкин бўлган жиҳатларига эътибор қаратилади. Ўхшатиш, жонлантириш, сифатлаш муболага каби бадиий тасвир воситалари нарса-ҳодисаларнинг дабдурустан сезилмайдиган томонлари тўғрисида ўйлантиради. Чунки шоир қўллаган бадиий тасвир воситалари билан нарса-ҳодисалар ўртасида, албатта аллақандай боғлиқлик кузатилади. Шоир бошқалар кўра олмайдиган ана шу алоқадорликни топа олади. Истеъдодли кишиларда, жумладан, шоир, адибларда шундай хусусият бўлади. Улар нарса-ҳодисаларга бошқалардан фарқли ўлароқ кўнгил кўзи билан қарайди. Шарқ донишмандлари, жумладан инсонда нарсаларнинг ташқи томонини кўрадиган зоҳирий кўз ва ҳодисалар ўртасидаги ички боғлиқликни сезадиган ботиний кўз мавжудлигини таъкидлайди. Бу кўз «қалб кўзи», дейилади. Истеъдодли ижодкор, у рассом бўладими, композитор ёки шоир — воқеликни қалб кўзи билан кўради. У нарса ҳодисаларни ақли эмас, кўпроқ туйғулар билан англайди. Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий, Алишер Навоий, Бедул сингари улғу Шарқ шоирларининг шеърларида, насрий асарларида ҳиссий образли

мушоҳада ақлий — мантиқий тафаккур билан ўзаро бирлашиб кетади. Масалан, Алишер Навоий:

*Юзида терни кўруб ўлсам, эй рафиқ мени
Гулоб ила юву гул баргидин кафан қилгил*

дейди. Яъни: Эй дўст, ёр юзида терни кўриб ўлсам, мени гулоб билан ювгин — да, кафанимни гул баргидан қилгин. Албатта, шоир «ёр» деганда Оллоҳни назарда тутди. Адабиётшунос Нажмиддин Комилов «Тасаввуф ва бадиий ижод» мақоласида Шарқ шоирлари ижодига хос хусусиятлар тўғрисида мулоҳоза билдирар экан: «Ҳофиз Шерозий, Саъдий Шерозий, Камол Хўжандий, Жомий ва Навоий ижодида дунё гўзаллиги илоҳий ҳусну жамолнинг давоми ва моддий ифодаси сифатида қаралади. Шунинг учун улардан соф диний гоёларни ёхуд соф дунёвий гоёларни қидириш, асарларини бир-бирига зид қўйиш нотўғри. Бу шоирлар учун олам ва одам ягонадир, руҳ ва жисм, вужуд ва маъно биргадир. Улар қуйлаган реаллик илоҳий сифатларнинг мазҳари ва жилоси. Илоҳий мазҳардан илоҳий манбага қараб борадиган руҳ улар учун энг гўзал руҳдир. Шу боис ҳам мазкур шоирларнинг асарларини сўфийлар ўз мақомида, оддий китобхонлар ўз мақомида англаганлар. Шунинг учун ҳам уларнинг асарлари кўп маъноли, ҳар бир ифода етти қават парда ичига яширинган. Масалан, «махбуб» деганда Худони, пайғамбарни, пирни ва севган кишини англаш, «соқий» деганда ҳам айни шу тўрт тушунчани эътиборга олиш, «лаб» деганда пирнинг сўзини, илоҳий файзни, «қош» деганда илоҳий олам билан моддий олам чегарасини, «бел» деганда комил инсон ҳаёлини, «ингичка бел» деганда комил инсон ҳаёлининг нозиклигини, «кўз» деганда комил инсоннинг ўзини назарда тутиш мавжуд» дейди¹.

Гўзаллик таърифи

Шарқ шеърини ҳам, фарб санъатида ҳам нарса-ҳодисаларнинг гўзаллигини таърифлаш кенг ўрин тутди. Бу шарқ шеъринида, айниқса, алоҳида бўртиб туради. Бир қарашда, Шарқ шоирлари аёл гўзаллигини мадҳ этгандай туюлади. Аслида эса аёлнинг ҳусни, чиройини таърифлаш орқали Оллоҳ инсонни гўзал яратганига эътибор қаратилади. Шарқ мутафаккирлари кишилар бир-бирига меҳр

¹Комилов Н. Хизр чашмаси. — Т.: «Маънавият», 2005.-320б.-36-37-бетлар

кўрсатиб, ардоқласа, бу уларнинг Оллоҳга муҳаббатини, унга интилишини билдиради, деб уқтиради. Оллоҳ оламни, айниқса, ундаги одамни гўзал қилиб яратган. Чунки Оллоҳ одамни ўзига монанд қилиб бино этган гўзаллик Оллоҳнинг сифати саналади. Оллоҳ гўзалликни севади. Шунинг учун у одамларни ҳам гўзалликка эҳтиёжманд, гўзалликка интилувчан қилиб қўйган. Гўзалликка интилиш, ундан баҳра олиш учун ҳаракат қилиш ҳар бир одам учун табиий эҳтиёж саналади. Шу боисдан санъатда, жумладан, тасвирий санъат, ҳайкалтарошлиқда инсон суратини гўзал ифода этиш, унинг кўркем, улуғворлигини кўрсатиш барча замонларда диққат марказида туради. Сўз санъатида, хусусан, шеъриятда инсоннинг сурати ва сийратини таърифлаш, ундаги гўзал жиҳатларни таъсирчан тасвирлаш, бунинг учун турли санъатларни қўллаш бадийликнинг энг муҳим хусусияти бўлиб келади. Ҳофиз Шерозийнинг «Агар кўнглимни шод этса ўшал Шероз жонони, Қаро холига бахш этгум Самарқанду Бухорони» матлаъли газалида:

*Менинг нуқсонли ишкимга унинг ҳусни эмас муҳтож,
Гўзал юз ҳеч талаб қилмас бўёқ ҳам зебу орони*

*Гапир чолғувчидан, майдан — жаҳон сиррини кам изла,
Ечолмас ҳеч киши ҳикмат-ла бу оғир муаммони.*

*Мен ул Юсуфдаги чексиз гўзалликдан аниқ билдим:
Чиқормиш ишқ номус пардсидан ул Зулайхони*

дейилади. Ҳам дунёвий мазмунни ифодалайдиган, ҳам илоҳий моҳиятга ишора саналадиган ушбу газалда «Унинг ҳусни» деганда Оллоҳнинг илоҳий жамоли назарда тутилади. «Гапир чолғувчидан» деганда Оллоҳ мислсиз қудрати, беқиёс яратувчанлигидан сўзлаб кишининг кўнглига файз берувчи, руҳни кўтарувчи суҳбатларга талпин, илоҳий маърифат билан қалбингни тўлдириб, бу дунёнинг ўткинчилиги, унинг бойликлари арзимас эканлиги, шон-шухрат, мансаб-мартаба кишини маънавий камолатга эришмаслигини англа, деган фикр айтилади. Юсуф эса Шарқу Фарбда инсон гўзаллигининг тимсоли саналади. Илоҳий китобларда қайд этилишича, Оллоҳ Юсуфни шу даражада гўзал, кўркем яратадики, кўрган ҳар қандай аёл унга беихтиёр ошиқ бўлиб, ўзини унитиб қўяди. Султоннинг хотини Зулайҳо ҳам Юсуфнинг ҳусни жамолини кўриб, шу аҳволга тушади ва одамларнинг таъна-маломатига қолади. Зулайҳонинг устидан

кулган аёллар Юсуфни кўргач, ундан багтар аҳволга тушишади. Юсуф ва Зулайҳо ишқи ҳақида Шарқ ва фарб адабиётида жуда кўп асар яратилган. Уларда инсоннинг гўзаллик таъсири олдидаги ожизлиги тўғрисида сўз юритилган. Ҳофиз Шерозий каби Шарқ шоирлари инсоннинг гўзалликка эҳтиёжмандлиги жамиятда жорий этилган тартиб-қоидалардан, ор-номус каби қадриятлардан устун туришини таъкидлашган. Шарқ шеъриятида инсон гўзаллигини турли ташбеҳлар воситасида таърифлаш муҳим ўрин тутиши инсоннинг табиатида гўзалликдан баҳраманд бўлиш ҳисси мавжудлиги билан боғланади. Хусрав Деҳлавий (1253 — 1325) нинг рубоийларидан бирида:

*Кулсанг, санамо, нозли юзинг ноз этгай,
Гул икки юзингда ўзни оғоз этгай,
Гар гунча лабингдин сўз тилар эрса, санам,
Гул — гул очилиб, ўзини пардоз этгай*

дейди. Бир қарашда, рубоийда соҳибжамол қизга мурожаат қилинаётгандай, лирик қаҳрамон унинг чеҳрасига мафтун, маҳлиё эканлигини ошиқона изҳор этаётгандай кўринади. Ушбу рубоийни инсон гўзаллигининг ажойиб таърифи дейиш мумкин. Ёки Мавлоно Жалолиддин Румий (1207 — 1273)нинг рубоийсида:

*Кўнглимни санамга мубтало истарман,
Жонимга неча тири бало истарман.
Кўйингда агар кечмаса умрим, санамо,
Қонлар ютадурман — у қазо истарам*

дейилади. Айрим кишилар «санам» шоирнинг соҳибжамол севгилиси бўлса керак, деб ўйлайди ва шоир севгилисига мурожаат қилган, деган ҳаёлга боради. Аслида ундай эмас. Мавлоно Жалолиддин Румий ҳам, Хусрав Деҳлавий ҳам «санам» дея барча гўзалликларнинг ижодкори Оллоҳга илтижо қилган. Афсуски ҳозир «санам» деганда кўпчилик соҳибжамол маҳбубани кўз олдида келтиради. Шарқ шоирлари эса «санам», «маҳбуба», «ёр» деганда ҳаёлан бутун борлиқни беҳад мукамал қилиб яратган Оллоҳнинг мисли гўзаллиги, қудратини тасаввур этишади. Инсоннинг тасаввури эса мавжуд борлиқ билан бевосита боғлиқдир. Инсон учун энг гўзал мавжудот унинг жинсдошидир. Шунинг учун одам гўзалликнинг энг мукамал тимсолини ўзининг жинсдошида кўради. Шоир ҳам Оллоҳнинг гўзаллигини унинг тимсолида тасаввур қилади. Чунки Оллоҳнинг

қудрати, гўзаллиги барча нарсалардан кўра инсонда кўпроқ акс этади. Шунинг учун санъатда инсон гўзаллиги асосий объект бўлиб келади. Инсон гўзаллигини тасвирлаш тасвирий санъатда, ҳайкалтарошлиқда ҳамиша асосий ўрин тутди. Инсон гўзаллиги куй-қўшиқлар учун доимий мавзу саналади. Шарқ шеърлятида ҳам инсон гўзаллигини таърифлашга алоҳида эътибор қаратилади. Нафақат Шарқ, балки гарб адабиётида ҳам инсоннинг юз-кўзи, қомаги, хатти-ҳаракати, сўзлаши, кийим-либосини таърифлаш кенг ўрин тутди.

Шарқ шеърлятидаги Оллоҳнинг гўзаллиги, соҳибжамол аёлнинг чиройи таърифи кишилардаги гўзаллик туйғусига таъсир этади. Шеърлардаги ўхшатиш, жонлантириш, сифатлаш каби бадий санъатлар кишиларнинг нарсас-ҳодисалар тўғрисидаги тасаввурни кенгайтиради. Шоирнинг фикри бошқаларни нарсас-ҳодисаларнинг аввал эътибор берилмаган жиҳатлари тўғрисида мушоҳадага ундайди, уйлантиради.

Шарқ тасаввуф шеърлятида аёл ички дунёси гўзаллиги илоҳий гўзаллик тимсоли сифатида кўрсатилган. Соҳибжамолга муҳаббат изҳор этиш орқали Оллоҳга интилиш ифодаланган. Масалан, Машрабнинг ғазалида:

*Дод айлаб ёрнинг кўйида юрган бормукин?
Тун — саҳарларда дили розини сўрган бормукин?*

*Ман ғариб ҳайрон бўлуб қолдим биёбонлар аро,
Жон чиқар ҳолатда ҳам ёрини суйғон бормукин?*

*Зарраи кўнглум ўти чиқса жаҳонни куйдирур,
Дарғаҳиға бош қўйуб, дийдор кўрган бормукин?*

*Ул қиёмат даштида ҳар ким юрур ўз дардида,
Дод этарман ул замон арзумни сўрган бормукин?*

*Май ичиб Машраб азалдин, маст кетти оқибат,
Жонни бермасдан бурун, жононға етган бормукин?*

дейилади. Ушбу ғазални синчиклаб ўқиб чиққан киши Машраб «ёр» деганда Оллоҳни назарда тутаётганини, албатта, пайқайди. Мисралардаги «ёр», «жонон» сўзи ўрнига «Оллоҳ» сўзи қўйилса, бу янада аниқ аён бўлади.

Шарқ шеърлятида ошиқ ва маъшуқа, рақиб ва дўст образлари етакчилик қилади. Шоир ушбу образларни қўллаш орқали ўзининг Оллоҳга интилишини ифода этади. У шу мақсадда ҳаётий воқеаларга мурожаат қилади, турмуш ҳодисаларини ўз гоёсини ифодалаш учун асос қилиб олади. Масалан, гул, булбул, шам, парвона тўғрисида сўз юритади. Гулга интилган булбул, шам атрофида айланадиган парвона ҳолатини қаламга олиб, ўзининг аҳволини баён этади. Масалан, мумтоз адабиётда аруз тизими талабларига тўла жавоб бермаса, ҳар бир байтида камида битта бадий санъат қўлланмаса шеър саналмаган. Яъни мисраларда узун ва қисқа ҳижола гуруҳланган ҳолда маъум тартибда такрорланиши, байтлар, албатта, ўхшатиш, сифатлаш, муболаға, жонлантириш каби санъатлар билан зийнатланиши шеър учун асосий мезон қилиб олинган. Табиийки, бармоқ тизимидаги шеърлар бу ўлчовга мос келмайди. Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий, Навоий, Бобур, Бедил каби шоирларнинг шеърлари аруз тизими мезонларига тўла мувофиқ келади. Уларнинг барча жанрдаги шеърларида мисраларда чўзиқ ва қисқа ҳижола гуруҳланган ҳолда такрорланиб келади. Бу шеърларда қофияга ҳам алоҳида эътибор қаратилади. Шоирнинг маҳорати, ижодий салоҳияти вазн ҳосил қилиш, қофиялаш ҳамда бадий санъатларни қўллашида кўринади.

Шарқ мумтоз шеърлягининг қатъий қоидалари, табиийки, шоир илҳомига тўсиқ бўлади. Аммо Шарқда шоир маҳоратини белгилашида муайян мезонлар асос қилиб олинган. Шунинг учун барча шоирлар аруз тизими тартибларига қатъий амал қилган. Бу мезонлардан чекиниш камчилик, айб сифатида кўрсатилган. Масалан, Навоий «Мажолис ун нафоис» асарида Мавлоно Атоий тўғрисида маълумот бериб: «Балхда бўлур эрди. Исмоил ота фарзандларидиндур, дарвешваш ва хушхулқ, мунбасит (қувноқ) киши эрди. Туркигўй эрди. Ўз замонида шеъри атроқ орасида кўп шуҳрат тутди. Бу матлаъ анингдурким:

*Ул санамким сув қирогинда паридек ултурур,
Ғояти нозуклугидан сув била ютса бўлур.*

Қофиясида айбғинаси бор. Аммо Мавлоно кўп туркона айтур эрди. Қофия эҳтиётига муқайяд боғланган эмас эрди» дейди. Яъни Атоийнинг туркий тилдаги шеърлари эл арасида машҳур булса-да, у шеърининг қофиясига жиддий эътибор бермас эди, дейди.

Шарқ шеърляти шаклий жиҳати — вазн, қофияда қатъий тартибга асосланиши билан эмас, балки рамз, тимсолларга бойлиги билан

алоҳида эътиборни тортади. Образ, рамз, тимсол кўпинча синоним – маънодош сўз сифатида қўлланади. Чиндан ҳам улар бир-бирига алоқадор. Аммо образ, рамз, тимсол айнан бир нарса эмас. Маълумки, образ бадиий адабиётда фикр, мақсадни ифода этувчи энг муҳим воситадир. Образ бадиий адабиётнинг ўзига хослигини кўрсатадиган асосий жиҳатидир. Сўз санъати образ заминида пайдо бўлган. Ҳозир ҳам образ бадиий адабиётнинг асосий унсуридир. «Образ», образлилик бир-бирига узвий боғлиқдир. Образли ифода тушунчаси кенг ва тор маънода қўлланади. Кенг маънода образлилик воқеликни тасаввурда жонлантириш, муайян вақтда кечган ҳодисалар, инсоннинг ҳолат, кечинмаларини хаёлда акс эттиришдир. Тор маънода бадиий санъатлар, турли иборалар қўлланган нутқ ҳам образлиликдир. Ҳар қандай хабар, мазмундан қағъи назар, маълумот сифатида эътиборни тортади. Бадиий тасвир эса воқеа – ҳодисани кишининг кўз олдида гавдалантириб, унга нисбатан муайян муносабат ҳосил қилади. Образли ифодалаш сўз орқали тасвир яратишдир. Образлилик, кенг маънода, маълум тасвирлаб, у хусусида тасаввур уйғотишдир. Ухшатиш, жонлантириш, сифатлаш, муболаға сингари бадиий тасвир воситалари. ибора ва кўчимлар қўлланган оғзаки ва ёзма нутқ ҳам, тор маънода, образлилик, образли нутқдир.

Маъно ифодалашда сўзнинг имконияти бениҳоя кенг. Ранг, тош, лой, товуш воситасида ҳодисаларнинг муайян жиҳати ифодаланади. Сўз орқали эса воқеа – ҳодисанинг ҳам ташқи, ҳам ички жиҳати акс эттирилади. Шу боисдан адабиёт санъатнинг бошқа турларидан устун турали. Чунки унда ҳаёт ҳодисалари турли томондан ёритилади.

«Адабиётда ҳаёт ҳодисалари бадиий образларда ифодаланади» дейилиши унда ухшатиш, сифатлаш, жонлантириш, ибора, кўчимлар қўлланишинигина билдирмайди. Чунки айрим асарларда ташбех, истиораларсиз ҳам ҳаёт ҳодисалари бадиий акс эттирилади. Масалан, Алишер Навоий «Ҳайратул аброр» достонида:

*Одавий эрсанг, демагил одами,
Ониким йўқ халқ гамидин гами*

дейди. Ёки шу дostonнинг ўн биринчи бобида илмни амалий фаолият боғлашга чақириб:

*Илм, Навоий, сенга мақсуд бил,
Эмдики илм ўлда, амал айлагил*

дея ўзига уқтириш орқали бошқаларга мурожаат қилади. Кўриниб турибдики, ушбу байтларда бадиий тасвир воситалари қўлланмаган

ҳолда тўғридан-тўғри ифодаланган. Аммо уларда шоир ўзи англаган ҳақиқатни таъсирчан ифодалаган.

Жушқин эҳтиросга йўғрилган бу истак табиийки, кишининг қалбини ҳаяжонга солади. Шоирнинг тилаклари ҳар бир одамнинг кўнглида акс садо беради.

Ҳаёт ҳодисаларини ташбех, истиораларсиз таъсирчан ифодалаш нафақат шеърий асарларда, балки насрий асарларда ҳам кузатилади. Ҳикоя, қисса, романларда кўпинча воқелик ухшатиш, сифатлаш каби бадиий тасвир воситалари, кўчимларсиз, тўғридан-тўғри оддий ҳаётий деталлар орқали кўрсатилади.

Шарқ адабиётида Юсуф – гўзаллик, хотам – саховат, Нўширавон – адолат, Рустам – мардлик тимсоли дейилади. Шеърда, насрий асарда уларнинг номи эслатилган ушбу тушунчалар назарда тутилади. Шунингдек, айрим жонзотлар, ўсимликлар ҳам тимсол бўлиши мумкин. Бунда уларнинг ўзига хос айрим хусусиятлари назарда тутилади. Масалан, юлдуз, қундуз, лола, гунча – гўзаллик, арслон, йўлбарс, бургут, лочин, қарчиғай – мардлик, жасурлик, от, турна, ғоз – дўст тимсоли саналади. Кўпинча жонли мавжудот – одам ва жонзотлар тимсол сифатида қўлланади.

Санъатда, жумладан, Шарқ шеъриясида ой, қуёш, юлдуз, гул, олма, узук, рўмол, тароқ, ойна, турли қуроллар, нарса – ашёларга ҳам алоҳида эътибор қаратилади. Тасвирий санъатда олма ёки анор ушлаган қиз ёки йигит тасвири кенг ўрин тутди. Мусаввирларнинг аксарияти бу мавзуга кўп мурожаат қилади. Анор Шарқда муҳаббат, ҳосилдорлик, олма, гул – севги – муҳаббат рамзи дейилади. Эртақ, дostonларда қаҳрамон тушида қуёш, ой, юлдуз, узук, ойна кўради ва улар таъбир қилинади. Бундан олма, анор, гул, оқ, қора, сариқ, қизил, яшил каби ранглар, узук каби нарсалар нимагадир ишора экани англашилади. Демак, рамз – муайян нарса-ҳодисанинг белгиси, аломатини билдиради. Рамз – шартли белгидир. Арслон, йўлбарс, бургут, куч-қудрат, мардлик, жасурлик тимсоли дейилади. Чунки уларда шу хусусият мавжуд. Анор, олма, гул рамзида – муҳаббат ҳиссига бевосита алоқадор сифат йўқ. Одамлар ушбу нарсаларга шундай сифат беришган. Аён бўладики, поэтик тимсолда нарса-ҳодисага бевосита алоқадор хусусиятлар эътиборга олинади.

Шарқ шеърляти жанрлари

Адабий асарлар ҳам, куй ва қушиқлар ҳам мавзуси, мазмуни, шакли, асарлар ҳам, куй ва қушиқлар ҳам мавзуси, мазмуни, шакли, оҳанги, таъсирчанлиги каби жиҳатлари билан бир-биридан ажралиб туради. Адабий асарлар шеърлий ёки насрий йўлда ёзилгани, қандай воқеликни объект қилиб олганига кўра турларга бўлинади. Эрамиздан аввалги замонда яшаган Аристотель «Поэтика» асарида адабий асарларни эпос, лирика ва драма турига ажратади. У бунда бадиий асарлардаги умумий хусусиятларни эътиборга олади. Қадимги юнон мутафаккири Аристотель Шарқда «Арасту» деб шухрат қозонган. Шарқ мутафаккирлари уни «устози аввал», яъни «биринчи устоз» дея улуғлашган. Кўпгина Шарқ олимлари Арастунинг асарларига шарҳ ёзишган. Улуғ аллома Абу Наср Фаробий ҳам унинг «Поэтика», «Метафизика» асарларига шарҳ битган. Арасту санъат инсоннинг табиатга тақлид қилиши асосида вужудга келган, деб ҳисоблаган. Бундай қараш фанда «мимесис назарияси» деб юригилади. Арасту кишилар табиатга уч хил тарзда тақлид қилишади:

ўзидан ташқаридаги нарса тўғрисида, бўлиб ўтган воқеа ҳақида гапирлади;

ўзининг ҳоли, аҳволини билдиради;

ўзини ва бошқаларни бевосита ҳаракат жараёнида кўрсатади.

Эпос, лирика, драмада инсоннинг табиатга ана шу хил тақлиди ўз аксини топади. Эпос, яъни этик асарлар (ҳикоя, қисса, роман ва бошқа) воқеани, лирика, яъни шеърлий асарлар (ғазал, рубоий, мухаммас, сонет каби) руҳий кечинмани, драма тури (комедия, драма, трагедия)га мансуб асарлар ҳаракатни тасвирлайди.

Лирика юнонча «лира» сўзидан олинган. Лира – мусиқа асбобидир. Қадимда Юнонистонда шеърлар шу соз жўрлигида ўқилган. «Лирик асарлар» деганда халқ оғзаки ижодидаги лапар, ёр – ёр каби, шарқ ёзма адабиётдаги ғазал, рубоий, туюқ, қитъа, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мустахзод сингари, Фарб адабиётдаги сонет, ода, япон шеърлятидаги хокку, танка каби жанрлар назарда тутилади. Уларнинг ҳар бири ўзига хос шаклга эга. Шеърлятдаги жанрлар ҳам воқеликка ёндашиши, қамраб олиш қўлами ва ифодалаш тарзига кўра бир-биридан ажралиб туради. Лирик асарларнинг барчасида инсоннинг ҳаёт воқелигидан олган таассуроти асосида туғилган кечинма, ҳис-туйғулари ифодаланади.

Ҳаётда бўлиб ўтган ёки бўлиши мумкин воқеалар оддий сўзлашув тилида баён этилганида ҳам қизиқарли бўлади. Чунки кишиларнинг

диққат-эътиборини ҳамма нарсдан воқеа-ҳодиса кўпроқ жалб этади. Негаки ҳар қандай воқеа-ҳодиса муайян ҳаракат натижасида юзага келади. Ҳаракат эса ҳаётнинг асосидир. Шу боисдан ҳар бир одам, у гўдакми, қариями, ҳаракат қилиш, ҳаракатни кўриш, ҳаракат тўғрисида эшитиб, бу жараёни ҳаёлан тасаввур этишга мойил бўлади ва бунга интилади. Ҳаракат кишиларнинг ҳаётида фаолликни таъминлаб, уларга завқ, лаззат бағишлайди.

Кўнгилда кечадиган туйғуларни фақат ҳис этиш мумкин. Туйғу, кечинмалар оддий сўзлашув тилида изҳор этилса, улар жуда жўнлашиб қолади ва бошқаларга таъсир кўрсатмайди. Масалан, Ҳофиз Шерозийнинг:

*Агар кўнглимни шод этса ўшал Шероз жонони,
Қаро холига бахш этгум Самарқанду Бухорони
матлаъли ғазали ёки Саъдий Шеързийнинг:
Эй сарбон, оҳиста юр, ороми жоним борадур,
Тандин дилу жоним олиб, ул дилситоним борадур*

матлаъли ғазали оддий сўзлашув тилига ўгирилса, маъно-мазмуни жуда жўнлашиб қолади. Ғазал шаклида улар барчани завқлантириб, ҳаяжонга солади. Чунки ғазалда сўзлар муайян ритмга туширилади. Шу боис улардан гўзал оҳанг таралади.

Ғазал жанри

Шеърда, умуман, барча бадиий асарларда ўхшатиш, сифатлаш, жонлантириш каби воситалар фикрни таъсирчан этиш, мақсадида қўлланади. Ушбу санъатлар худди ялтираган чўгдек диққатни бирдан жалб этади. Бундан эса кишининг кўнгли равшан тартади. Шарқ шеърляти, айниқса, ундаги ғазал жанри турли бадиий санъатлар билан зийнатланиши жиҳатидан алоҳида ажралиб туради. Ғазал ҳажмининг ихчамлиги, мисраларнинг нафис тузилиши, қофияланиш тартиби, оҳангдорлиги туфайли куйлаш учун қулай. Шунинг учун Шарқ қушиқ санъатида ғазал азалдан асосий объект бўлиб келган.

Шарқ шеърляти жанрга бой. Унда йигирма тўртта жанр мавжуд. Алишер Навоий Шарқ шеърлятининг ўн олти жанрида ажойиб асарлар яратган. Ғазал Шарқ мумтоз адабиётдаги етакчи жанрдир. Ғазал арабча сўз бўлиб, луғавий жиҳатидан «аёллар» билан суҳбатлашиш», «аёлларни мадҳ этиш», «аёлларга хушомал қилиш» деган маънони билдиради. Ғазал дастлаб араб шеърлятида пайдо бўлган. Абу Абдулло

Рудакий (тахминан 860 – 941) форс-тожик адабиётидаги илк ғазал муаллифи сифатида эътироф этилади. Ғазалнинг ўзбек адабиётидаги дастлабки намуналари Рабғузийнинг «Қисаси Рабғузий», Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» асарлари таркибида берилади. Шарқда барча шоирлар шу жанрда ижод қилишган. Мақсуд Шайхзода «Ғазал мулкининг султони» мақоласида бу хусусда: «Шуниси аниқки, ўрта, яқин ва Марказий Шарқдаги ўнлаб мамлакатларнинг шеърий тарихи тадқиқ этилса, текширувчи бу халқларнинг шеърий ижодида ғазал деган турнинг асосий роль ўйнаганига қойил қолади. Дарҳақиқат, зилол чашмани биллур сувларсиз тасаввур қилиш мумкин бўлмаганидай, шеърий девонни ҳам ғазалсиз кўз олдига келтириш амри маҳолдир. Тақрибан ўн асрдан берли шарқли ошиқнинг, шарқли ҳақиқатжўларнинг юрак майлларига ва фикрий изланишларига таржимон бўлиб келган ғазал халқларимизнинг энг севимли ва маҳрам сирдоши, улфати бўлиб қолди. Халқларнинг лирик симфониясига ўзбеклар ҳам бегона бўлиб қолмади ва бу соҳада ўзларининг ўлмас тароналарини яратдиларки, бу санъаткорларнинг илғор нуқтасида Алишер Навоий турибди» дейди.² Нарса – ҳодисалар муайян хусусият, сифатларига кўра таснифланганидек, адабий турлар ва улардаги жанрлар ҳам мавзуси, тузилиши каби жиҳатларига кўра гуруҳларга ажратилади. Ғазаллар ҳам мавзуси, мазмунига кўра: ошиқона ғазаллар, орифона ғазаллар, қаландорона ғазаллар; тузилишига кўра эса: оддий ғазал, хусни матлаъли ғазал, қитъа ғазал, мусажжаъ ғазал (сажъли ғазал); якпора ғазал, пароканда ғазал тарзида таснифланади.

Ғазал аруз шеър тизимида етакчи ўрин тутади. Ғазал – биринчи байти (биринчи ва иккинчи мисраси) ўзаро, кейинги байтларининг жуфт мисраси биринчи байтга қофиядош шеърдир.

Ғазалнинг қофияланиш тартиби: а – а, б – а, г – а ... Энг кичик ғазал уч байтдан иборат бўлади. Лекин ўн тўққиз, йигирма уч байтдан иборат ғазаллар ҳам мавжуд. Шарқ мумтоз шеъриятида аксарият ғазаллар етти, тўққиз, ўн икки байтдан таркиб топган. Ғазалнинг биринчи байти матлаъ ёки мабдаъ, охириги байти мақтаъ деб аталади.

Ғазал дастлаб аёлларга муҳаббат изҳор қилиш, аёлларни васф этиш мақсадида битилган бўлса-да, кейинчалик унинг мавзу доираси кенгайиб боради. Ғазалда нозик туйғу ва кечинмалар ифодалангани ҳамда оҳангдорлиги боис уларга куй басталанган. Шарқда ғазал мусиқа санъати билан узвий алоқада тараққий этган. Жаҳон адабиётида ҳеч

² Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. 4- том. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. - 372 б. – 356 бет.

бир жанр бу жиҳатдан ғазал билан беллаша олмайди. Ғазаллар куйга солингани учун халққа манзур бўлган. Қўшиқ қилиб айтилган ғазалларда аёлнинг хусни, жамоли мадҳ этилиб, ишқ-муҳаббат улуғланган. Шунинг учун Мақсуд Шайхзода «Ғазал мулкининг султони» мақоласида ўрта аср адабиётшунослари ғазал жанрига хос хусусиятларни аниқ кўрсатишганини таъкидлар экан, Шамсиддин Қайс Розий, Қабул Муҳаммаднинг фикрини келтиради. Жумладан: «Классик поэтиканинг пири ҳисобланган Шамсиддин Муҳаммад бин Қайс Розий (XIII аср) ўз «Китобул – Муъжам»ида шундай ёзган: «Ғазалнинг луғавий маъноси – аёллар ҳақида гапириш, уларга нисбатан бизнинг вужудимизда пайдо бўлган хушторликни ва севгини сўйлаб бериш дегани бўлади. Ғазалнавислик катта ишқибозлик натижасида пайдо бўлади... Кўп шоирлар маъшуқ жамолининг зикрини ва севги ҳамда жазманлик даражасининг тасвирини ғазал деб атайдилар. Аммо бўлак бир шахснинг мадҳида тўқилган муқаддималарни насиб деб атайдилар. Ғазал ёзишдан мақсад жонга роҳат ва дилга ҳаловат келтиришдир. Бинобарин, ғазал ёқимли, маъқул, ширин бир вазнда, очиқ, ойдин ва нафис сўзлар билан олижаноб фикрларни куйлаши лозим» дейди. Чиндан ҳам Шарқ мумтоз шеъриятидаги аксарият ғазаллар ишқ-муҳаббат мавзуида бўлиб, уларда соҳибжамолнинг юз-кўзи, қомати, сочи, янбош хатти-ҳаракати таърифланади. Барча бадиий санъатлар шу мақсадда қўлланади. Шоирлар ёрнинг хусни, кўринишини таърифлаш учун чиройли ташбеҳлар топишга интилади. Шарқ шеърияти шоирларнинг ёр таърифи мусобақасига ўхшайди. Унда ҳар бир шоир ёрни мадҳ этади. Унинг гўзаллигини қуёшга, ойга, гулга қиёслайди. Аммо бу таъриф ҳеч адоғига етмайди, тугамайди. Қизиғи, Шарқ шоирларининг ёрининг гўзаллигини васф этиши ҳеч қачон зериктирмайди, ҳеч кимга малол келмайди. Аксинча ҳаммани ҳаяжонга солади. Кишининг қалбида аллақандай ҳис-туйғулар ҳосил қилиб, вужудини жунбушга келтиради. Чунки ғазалларда олам гўзалининг ҳайратомуз қиёфаси худди моҳир мусаввир чизган суратдагидек тасвирлаб берилади. Миколанжелло, Рафаэль сингари улуг мусаввирлар яратган соҳибжамоллар портрети гарчи бундан бир неча аср аввал чизилган бўлса-да, ҳозир ҳам ҳаммани мафтун этади. Шарқ шоирларининг ёр васфига бағишланган ғазаллари ҳам ҳаммани шундай таъсирчан бўлади.

Албатта Шарқ шеъриятида рубоий, туюқ, мураббаъ, мухаммас, мусаддис, мустаҳзод, қитъа, фард, чистон, қасида сингари жанрлар ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Девон, баёзларга ушбу жанрдаги шеърлар ҳам киритилади. Масалан, «Ислом қомуси»да «Рубоий –

Шарқ шеърятининг воҳид (ягона) қуёши»деб таърифланган. Фаридиддин Атторнинг «Мухторнома» асаридан қалбни, хулқни, гўзаллаштиришга даъват этувчи беш мингдан ортиқ рубойи жой олган. Мавлоно Жалолиддин Румийнинг девонида бир ярим мингга яқин рубойи берилган. Улар Хайёмнинг инсон умри фаниматлиги, дунёнинг ўткинчилиги тўғрисидаги Шарқу Фарбаду шуҳрат тошган. Шарқ поэтикасида рубойи фақат ҳазаж баҳрининг ахраб ва ахрам тармоқларида ёзилиши ва албатта тўрт мисрадан иборат бўлиши қатъий белгиланган. Арузнинг бошқа баҳрларида битилган тўртликлар рубойи сифатида тан олинмаган. Абу Али ибн Сино, Шайх Нажмиддин Кубро, Мирзо Абдулқодир Бедил сингари донишмандлар ўзларининг маърифий ахлоқий, илохий қарашларини рубойиларида ифодалашган. Жамол Камол Шарқ шеърятинида ёрқин из қолдирган Умар Хайём, Абу Али ибн Сино, Абдулла Ансорий, Ҳаким Санойи, Адиб Собир Термизий, Шайх Нажмиддин Кубро, Мавлоно Жалолиддин Румий, Амир Хусрав Деҳлавий, Мирзо Абдулқодирнинг форс тилида битилган рубойиларини ўзбек тилига таржима қилган.

Рубойи, туюқ, қитъа, фард, мураббаъ, мухаммас сингари жанрлар Шарқ шеърятининг ранг-баранглигини кўрсатса-да, газал ислом халқлари шеърятинида, умуман, адабиётинида асосий ўрин тутган. Газал, гарчи араб шеърятинида пайдо бўлган бўлса-да, у форс-тожик ва туркий адабиётинида камолотга эришди. Мақсуд Шайхзода таъкидлаганидек, «Саъдий Шерозий, Ҳофиз, Камол Хўжандий, Лутфий, Атойи, Навоий, Бобур, Фузулий каби паҳлавонлар Шарқ газалига яшил хиёбонлар очиб бердилар. Газал шеърини девонларнинг ҳусни бўлиб қолди. Ҳар қандай девон юз фоиз газаллардан ёхуд бир-икки дебеча, бир неча қасидадан қатъи назар, 80 – 90 фоиз газаллардан ташкил топар эди». У шунингдек, «Газал мулкининг султони» мақоласида Қабул Муҳаммаднинг «Ҳафт Қулзум» асаридан: «газалнинг ҳадди 19 байтдан ошмаслиги жуда маъқул ва мақбул. Газалда, кўпинча севгилининг жамолини зикр этмоқ, севган кишининг кайфиятларини тасвирламоқ кўзда тутилади. Панду насихатлар ваъзхонлик эса шеърятнинг бўлак турларида қор қилади. Газалда гап нимадан бошланган бўлса, ўша ҳолат билан тугалланиши керак. Шеър бошида висол ҳақида гап кетса, хотимада ҳам гаплар висол тўғрисида бўлмоғи, айрилиқ ҳақида кетса, пировардида ҳам шу ҳақда сўз бормоғи шарт. Газалнинг байти сушт ва бўш бўлмаслиги керак. То газалнинг охиригача ҳар байт ўзидан илгариги байтлардан кескин ажралиши ва албатта, юксак туриши керак» деган фикрни келтиради. Газал шундай хусусиятларини мужассамлаштирсани унда

ўзига хос феъл-атвор, дунёқарашга эга лирик қаҳрамон образи гавдаланади ҳамда унинг туйғулари, уйлари бошқаларни лоқайд қолдирмайди.

Аёнки, ҳар қандай фикр тўғридан-тўғри эмас, пардалаб, сирлироқ қилиб айтилса, бошқаларни кўпроқ ўйлантиради. Шарқ шеърятинида инсон табиатининг ана шу хусусияти эътиборга олинади ва фикр кўпинча турли ташбеҳ, истиора, тимсол, рамзлар воситасида ифода қилинади. Бу жиҳатдан тасаввуф адабиётинида алоҳида ажралиб туради.

Тасаввуф эса инсоннинг ахлоқи, маънавияти ва руҳиятини поклашга қаратилган таълимот бўлиб, у Қуръон ва пайғамбар ҳадисларига таянади. Қуръон комил инсонга айланиш йўли – йўриқлари баён этилган илоҳий китоб бўлса, Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаёт йўли комил инсоннинг амалдаги асл намунаси. Тасаввуф таълимоти инсоннинг адаб – ахлоқини гўзаллаштириш, унинг нафси зоҳири ва нафси ботинини тарбия қилишга қаратилгани учун кишиларни шариат адаби – пайғамбар шариати ва суннатига амал қилиш, тариқат адаби – бирор тариқатга боғланиб, унинг одоб қоидаларини ўрганиб, шу бўйича ҳаракат қилиш, маърифат одоби – нафси аммора (одамни ёмонлик, риёкорлик қилиш, дунёпарастликка ундовчи нафс)ни енгиб, илми илоҳийни ўзлаштириш, ҳақиқат одоби – Оллоҳ ҳаёли билан яшаб, борлиқдаги барча нарсада унинг жамолини кўриб завқланишга даъват этади.

Шарқ шеърятинида шу мақсадда турли тимсоллар қўлланади. Тасаввуф адабиётинида ишқ асосий тушунча бўлиб, у иккига: мажозий ишқ ва ҳақиқий ишққа ажратилади. Мажозий ишқ Оллоҳ яратган барча нарсага – бутун борлиққа, ундаги жамики нарса-ҳодиса ва инсонга муҳаббат билан қарашни билдирса, ҳақиқий ишқ Оллоҳнинг яккаю ягона яратувчи эканини чин дилдан ҳис қилиш, ҳар бир нарсада яратганнинг жамолини кўришни билдиради. Мажозий ишқда Муҳаммад алайҳиссалом ва тариқат пешвоси, пири комил ёр тимсолидир. Ҳақиқий ишқда эса ёр тимсоли Оллоҳдир. Тасаввуф адабиётинида «май», «шароб» ишқнинг тимсоли, «коса», «жом», «қадах» кабилар кўнгилнинг рамзи, «майхона», «бутхона», «харобот» пир даргоҳини, «соқий» эса «маърифат улашувчи», «ишқ сирларини талқин этувчи пири комил»ни билдиради. «Ишқ аҳли», яъни ошиқлар деганда сўфийлар, «васл аҳли» деганда маънан – руҳан комилликка эришиб, авлиёлик сийратига етишган зотлар назарда тутилади. Тасаввуфда «лаб» ёрнинг каломи, кўрсатмалари, пурмаъно сўзлари, «бўса» ошиқнинг ёр висолдан баҳрамандлиги маъносида келади.

«Тарсо» — ўзини Оллоҳ ишқига етишмоққа бахшида қилган инсондир. Дунё — нафс хуружи, мол-дунё шон-шухратга интилиш, маишатга ружу қўйиш каби шайтоний истаклар жамланган воқелиқдир. Халойиқ — ҳақиқий ишқдан беҳабар кимсалар, бутун фикру зикри дунёвий ташвишлар билан банд нафс бандаларидир. Сўфий, солиқ, мурид, дарвеш эса тариқат йўлига кирган одамдир.

Шарқ шеъриятида Оллоҳ турли рамзлар воситасида мадҳ қилинади. Шунингдек, унда аёл образи ҳам ҳар хил ташбеҳ, истиораларда таърифланади. Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий, Алишер Навоий сингари шоирлар бу жиҳатдан алоҳида ажралиб туради. Уларнинг ғазалларида маъшуқа — гўзал аёл образининг юксак намунаси яратилган. Қўшиқ қилиб қўйланадиган ғазалларда ҳам жисман, ҳам маънан баркамол гўзал маъшуқа образи шоир образи билан ёнма-ён туради. Ғазалларни гўзал маъшуқа ва унинг ишқида ёнган шоир образисиз тасаввур этиб бўлмайди. Аксарият ғазаллар марказида соҳибжамол маъшуқа ва муҳаббат кўйига мубтало шоир образи кўринади. Баъзи ғазалларда уларнинг ёнига рақиб образи ҳам қўшилади. Маъшуқа, ошиқ шоир ва рақиб образи ҳам қўшилади. Маъшуқа, ошиқ шоир ва рақиб образи мавжуд ғазалларда шикоят оҳанги устувор бўлади. Марказида соҳибжамол маъшуқа ва ошиқ шоир образи турган ғазалларда эса севгили ёрнинг ҳусни чиройи таърифи кенг ўрин тутати. Ғазалларда севгили ёрнинг муфассал портретини чизиб берилади. Шарқ шоирлари севгили ёрнинг нуқсонсиз жисмоний ҳусни, ақли баркамоллигини таърифлашда романтикага берилишади. Улар Лайли, Ширин каби соҳибжамолларининг юз-кўзи, қадди қоматини таърифлашда бир биридан маънодор, ёрқин ташбеҳ, истиораларни қўллашади. Ғазалларда севгили ёр гўзаллик тимсоли сифатида кўрсатилади. Шу боисдан бундай ғазалларга куй басталаниб, қўшиқ қилиб қўйланади. Бу эса Шарқ шеърияти мусиқа санъати билан чамбарчас боғлиқ эканини билдиради.

МУМТОЗ ҚЎШИҚҚА АЙЛАНГАН ШЕЪРЛАР

НАВОИЙ

Не бўлди дардима, эй, бевафо, даво қилсанг,
Вафога ваъда қилиб, ваъдага вафо қилсанг.

Танимни қурб фазосида хокроҳ этдинг,
Бошимни васл эшикига ошно қилсанг.

Сунуб қўлимни юзингга, мурод этиб ҳосои,
Очиб юзунгни, кўзим ҳожатин раво қилсанг.

Висол авжи бийик, эй, қўнгул қуши, сен паст,
Етишмак анда не мумкин агар ҳаво қилсанг?

Жаҳон ғамин чу олур, бер қадаҳни, эй соқий,
Олурмен, икки жаҳон мулкига баҳо қилсанг.

Замона аҳли жафосин тағофул айларсен,
Алар тағофул этиб, кош сен жафо қилсанг.

Агарчи аҳли наводур, вале ул ой боқмас,
Навоий, неча булбул каби наво қилсанг.

* * *

Қўнглум олғач, ул пари мажнун шайдо қилдилар,
Ақлу ҳушимни жунун даштида яғмо қилдилар.

Ўзгача зулму тадилар билан қоним тўкар,
Турфа эрди, турфа ишлар доғ пайдо қилдилар.

Ҳурмати тақво тутар эрди, вале маст отланиб,
Бошимга чопмоқ блан оламга расво қилдилар.

Оҳким чектим куриб жавлонини беихтиёр,
Ёширин ишқим улусқа ошкоро қилдилар.

Бехуд улғач зулфи зиннориға жон нақдин бериб,
Ишқ бозарида кўнглум турфа савдо қилдилар.

Мен мену эмди фано дайрида бўлмоқ майпараст,
Муъбача ишқи улусқа ошкоро қилдилар.

Гар ватан дайр ичра қилдим кимсага йўқ ҳеч айб,
Дайр пиридан Навоий бу таманно қилдилар

* * *

Ердин ҳижрон чекар ушшоқ зор, э дўстлар,
Неча тортай хажри чун йўқ менда ёр, э дўстлар.

Ёр ишқни асрағил пинҳон, дебон саъй этмангиз,
Ваҳ. не навъ этмуш йўқ ишни ошкор, э дўстлар.

Ишқ бирлан гар биров лофи вафою аҳд урар,
Ишвагарлар аҳлига йўқ эътибор, э дўстлар.

Айламанг бекаслигимни таъна, бир кун бор эди,
Ёр бирлан гашти боғу, лолазор, э дўстлар.

Ёрсиз вайронда йиғларман охир, сиз келинг,
Менда йўқ бир нозанин, чобуксувор, э дўстлар.

Ёрсиз ифрот ила гар йиғласам, айб этмангиз
Ким, эрур бу ишқ менга беихтиёр, э дўстлар.

Дўстлик айлаб тутинг гаҳ — гаҳ лаболаб жомким,
Қасди жон қилмиш менга дарди ҳумор, э дўстлар.

Май ичингим, даҳр эли ичра кўп истаб топмадик,
Аҳд — паймонида ўлғон уствор, э дўстлар.

Ёрингиз васлин ғанимат айлабон шукр айлангиз
Ким, Навоий ўлди бекасликда зор, э дўстлар.

* * *

То муҳаббат дашти бепоёнида оворомен,
Ҳар балият келса ишқ ошубидин бечорамен.

Эл нетиб топқай мениким, мен ўзимни топмадим,
Бўйлаким ишқу жунун саҳросида оворамен.

Қайси захмимға қилурсен чора чун мен, эй рафиқ,
Тийрборони балиятдин саросар ёрамен.

Оҳ дуди ичра бир учкун киби кўрган мени,
Билдиким ҳижрон тунига кавкаби сайёра мен.

Кеча ўртансам, саҳар фарёд қилсам, не ажаб,
Ишқ аро парвонау булбулға чун ҳамкормен.

Эй харобот аҳли, гар сиз маст ўлуб, мен бўлмасам,
Айб эмас, невчунки сиз майхора, мен хунхорамен.

Эй Навоий, борди деб аҳбоб таъжил этма кўп,
Ит киби мен эргашиб ул корвонға борамен.

* * *

Баҳор андоқки булбул гулўзори тоза истармен,
Ки ул гулбонг ила ўзни баланд овоза истармен.

Чу ул гул тоза — тоза ўт солур кўнглум аро, мен ҳам
Ул ўтдим кўкрагим доғини тоза — тоза истармен.

Чу йўқ андоза ишқин бирла шавқумға, ул ойни ҳам
Жамолу меҳр ойонида беандоза истармен.

Эритмас гар кўнгул чоки учун пайконларнинг, тонг йўқ,
Темурдин чун ҳисори дард учун дарвоза истармен.

Узори шавқи тийғидин ўлуб қонлиғ кафан бирла,
Анинг ҳар торидин ҳур юзига ғоза истармен.

Фироқнинг ичра розимен фалак жисмим уйин йиқса,
Хилофи одат уй вайрон қилурға роза истармен.

Навоий назмининг авроқи зулфунгдин паришондур,
Унинг жилдига сумбул торидин шероза истармен.

* * *

Бир кун мени ул қотили мажнуншиор ўлтурғиси,
Усрук чиқиб, жавлон қилиб девонавор ўлтурғиси.

Гар заъф ила ожизлигим кўнглига раҳме солса ҳам,
Бошимга етгач секретиб беихтиёр ўлтурғиси.

Васли аро гар ўлтурур, жонимга юз минг шукр эрур,
Чун қолсам андин бир замон ҳижрони зор ўлтурғиси.

Ошиқ бўлурда билмадим мен нотавони хастаким,
Ҳажр ўлса ғам куйдургиси, васл ўлса ёр ўлтурғиси.

Майдон аро, эй аҳли дин, кирманг тамошосиғақим,
Юз кўрмайин ул кофири чобуксувор ўлтурғиси.

Лаълнинг закоти май тутуб тиргузмасанг, эй муғмача;
Дайр ичра мен дилхастани ранжи хумор ўлтурғиси.

Дерлар Навоий қатлиға гул — гул очибдур оразин,
Кўргунча они, войким, бу хорхор ўлтурғиси.

* * *

Э муғанни, ёр базмида наво соз айласанг,
Жон фидонг бўлсун, ғамим шарҳидин оғоз айласанг.

Уддек куймаклигим шарҳ эт забони ҳол ила
Нағмайи удинг лисонин сеҳр пардоз айласанг.

Узга оламдин хабар, деб, бизни тиргуздинг, нетонг
Бу рисолат бирла гар изҳори эъжоз айласанг.

Розим ар созинг лисонидин баийдулфаҳм эса,
Анга руҳафзо унингни доғи ҳамроз айласанг.

Отланиб бошимни рахшингни аёғин остиға,
Тиф бирла солғудек, масти сарандоз айласанг.

Парда ёп роз узраю, дохил бўл ушбу базм аро,
Ким эрур хориж агар бепарда овоз айласанг.

Чекмадинг лаҳне Навоий кўнгул истаб, айб эма
Англаб ўзингни наво аҳлига шаҳноз айласанг.

* * *

Юзингда май гули ё гул очилгон бўстондур бу,
Гулингда қатра хун, бўстондаги сувдин нишондур бу.

Кўзумда қатра қонлар боғлогон эрмас ҳамоно ким
Назар боғида шавқингдин очилган арғувондур бу.

Эмас, васлинг тилаб учган кўзум атрофида кирпик
Ким, ул дарёйи қушларга қамишдин ошиёндур бу.

Кўнгулдин чиққан оҳим, айлар афзун халқ савдосин
Ки, шайдолиқ диёридин етишган карвондур бу.

Лабидин хастадур кўнглум, дам очма, э масеҳ ўтким
Иложин юз сенингдекнинг беконмас нотавондур бу.

Куюндек дашт аро кўрсанг мени, кўп қочма ким, ҳардам,
Бошинга уйрулур саргаштайи бехонимондур бу.

Дема ҳижрон туни, ҳардам етар ул ойға фарёдим,
Ул ой фарёдингга етмас, Навоий, не фиғондур бу.

НОДИРА

Кел даҳрни имтиҳон этиб кет,
Сайри чамани жаҳон этиб кет.

Бедардларинг жафоларидин
Фарёд чекиб, фиғон этиб кет.

Дунё чаманини булбулисан,
Гул шохида ошъён этиб кет.

Эй ашқ, кўзимни мактабидин,
Ҳайрат сабақин равон этиб кет.

Олам чаманики бевафодур,
Бир оҳ била хазон этиб кет.

Ушшоқ мақоми бўстондур,
Азми раҳи бўстон этиб кет.

Мақсад на эди жаҳона келдинг?
Кайфиятни баён этиб кет.

Фош этма улусқа ишқ сиррин,
Кўнгулда ани ниҳон этиб кет.

Фош этма улусқа ишқ сиррин,
Кўнгулда ани ниҳон этиб кет.

Кел, ишқ йулида кўзларингни,
Эй Нодира, дурфишон этиб кет.

* * *

Агар гулшанга келса сарви гулруйим хиром айлаб,
Югургай сарву гул юз марҳабо бирла салом айлаб.

Хиромон келди ёру қомати таъзимга беҳуд
Йиқилдим соядек, ердин турарга интизом айлаб.

Қилурга кундузимни кеча хуршиди жамол узра,
Паришон айлади гусурин, субҳимни шом айлаб.

Саҳи қадлар паноҳи, гулжабинлар подшоҳисен,
Чаманда сарвни озод этар қаддинг гулом айлаб.

Хушо оқилки, айлаб яхшилик бунёдин маҳкам,
Ўтар бу дайди фонидин ўзини некном айлаб.

Масиҳ азми сеҳр айлаб қуёшга бўлди ҳамсоя,
Бўлур ҳиммат била афлок устида мақом айлаб.

Гизоли умрким ваҳшатдадур, пайваста ром бирла
Бўлурму юз минг афсун бирла бу ваҳшини ром айлаб.

Кўнгул сайд эткали омода қилмиш ишқ сайёди,
Парирўлар комади халқаи зулфини дом айлаб.

Қалам таҳрир этарда най шакардин бўлса тонг эрмас,
Лабинг васфини айлар, Нодира, ширин калом айлаб.

* * *

Эй сабо, рози дилимни беҳабар ёримга айт,
Дардлиғ кўнглумнинг аҳволини дилдоримга айт.

Ҳажр дардидин юракда қолди доғ устида доғ,
Шарҳ этиб бу можарони лола рухсоримга айт.

Фурқат ичра тушти савдойи Зулайхо бошима,
Киммати Юсуф баҳо топти харидоримга айт.

Лутф этиб сўрса мени ҳолимдин ул номехрибон,
Улди ҳижронингда деб ёри вафодоримга айт.

Юз салом айдим, на бўлғай бир йўли ул ҳам деса,
Бул саломимни ўшал ошуфтаи зоримга айт.

Нодира сенсиз тирикликдин на роҳат кўрди деб,
Ул ҳумоюн толибу фархунда атворимга айт.

* * *

Қилмағил зинҳор изҳор эҳтиёж,
Ким азиз элни қилур хор эҳтиёж.

Ҳеч ким оламда форигбол эмас,
Ҳар ким ўз миқдорича бор эҳтиёж.

Ганжи ҳуснунгнин закотин бер менга,
Сен ғанийсан, менда бисёр эҳтиёж.

Кўзларим айлар юзингни орзу,
Ким эрур кўзгуя дийдор эҳтиёж.

Мустаманд этти мени муҳтожлик,
Қилди ҳожатманднинг, эй ёр, эҳтиёж.

Гар тиларсен обрў аҳбоб аро,
Айлама зинҳор изҳор эҳтиёж.

Қил раво, албатга ошиқ ҳожатин,
Боқмағил арз этса агёр эҳтиёж.

Бир тараҳҳум зоҳир этсанг нетгуси,
Қилди ҳуснунгга мени зор эҳтиёж.

Ёр васлини тиларман, Нодира,
Айлади кўнглумни афгор эҳтиёж.

* * *

Ёр манго ғайри жафо айламас,
Ваъда қилиб, анго вафо айламас.

Шум рақибеки адоват қилур,
Кофир эрур, ёди худо айламас.

Мужибии ҳайронлиғ эрур жилваси,
Ойнадин шарму ҳаё айламас.

Зоҳир иши макр ила тазвирдур,
Тоати берўи риё айламас.

Кўзларидур соҳир, ўшал қоши ё
Новаки мижғони хато айламас.

Қайси чаман булбулидур, ким анинг
Гулшани ишқида наво айламас.

Комила ул ёрни васлин тилаб,
Субҳи масо тарки дуо айламас.

* * *

Гузал ёримга, эй боди сабо, еткур саломимни,
Ким элтар сендан ўзга, ёр кўйиға пайёимимни?!

Кўнгул дардини тақририға қилу қол эмас ҳожат,
Тафаккур бирла равшан айла мазмуни каломимни.

Кўнгул комини ширин истадим, жоми висолидин,
Фигонким, чарх ҳижрон захридин талх этти комимни.

Қоронғу бўлди олам дуди оҳимнинг саводидин,
Ки фарқ этмас мунажжим, рўзи равшан бирла шомимни.

Вафо шаҳбозидурман, гар мени сайр этмак истарсан,
Муҳаббат риштасидин қилгосен, зинҳор, домимни.

Фалакдин гар шикоят ошкор этсам, тонг эрмаским,
Фами ҳижрона табдил айлади айши мудомимни.

Муриди ишқ олам сўзман ушшоқ базмида,
Навои нолайи найдек баланд этди мақомимни.

Саодат хонадони, шоҳи Бобир насли покиман,
Худоё, раҳмат айла, барча аждоди изомимни.

Жавоби шоҳ байти нодира ул нодири даврон,
Тегиб санги ажал, синдурди мийно бирла жомимни.

* * *

Фигонким, гардиши даврон айирди шахсуворимдин,
Фамим чўх, эй кўнгул, сен беҳабарсан ҳоли зоримдин.

Ғуборим ишқ водисида барбод ўлди андоғким,
Биёбонларда Мажнун тугиё излар ғуборимдин.

Қизил қондур сиришким, заъфарондур чеҳраи зардим,
Мени ким кўрса фарқ этмас, хазон бирла баҳоримдин.

Бузулди рўзгорим, хонаи айшим хароб ўлди,
На роҳат кўргумен эмди бузулғон рўзгоримдин.

Биёбонларни излаб топмадим ёрим сўроғини,
Берурман жон, сабо ногаҳ хабар келтурса ёримдин.

Диёрим аҳли мендин ёрсиз бегона бўлмишлар,
Ки мен ҳам ёрсиз орзудамен ёру диёримдин.

Ғаҳи йиртиб яқо, ғаҳ қон ютуб, гоҳи фиғон чектим,
Нелар ўтди бу оқшом, комила, жони фироғимдин.

МАШРАБ

Кўрсат жамолнинг мастоналарга,
Ишқингда куйган парвоналарга,

Мендин дуодур, сендин ижобат,
Жоним тасаддуқ жононаларга.

Эй кўнгли қаттиғ, раҳм айламайсан,
Қилғил назора бечораларга.

Куйган ғарибман, шафқат қил охир,
Кўйингда юрган девоналарга.

Машраб сени деб кечти жаҳондин,
Бошини кўйди остоналарга.

* * *

Эй менинг нозик ниҳол ороми жоним, қайдасан?
Бу кўнгул бўстонида ғунча даҳоним, қайдасан?

Неча йиллар бу кўнгул муштоқ эрур дийдоринга,
Ўргулай, эй дилбари ширин забоним, қайдасан?

Айрилиб мен ёрдин бир неча кун бўлдум жудо,
Ахтариб келдим сани, сарви равоним, қайдасан?

Ҳоли зорим кўп ёмондур, келмасанг бир йўл сўраб,
Эй менинг хуш меҳрибоним — ёри жоним, қайдасан?

Кўзларим гирён бўлуб қолдим бу ғам саҳросида,
Ҳасратингда чиқти бу оҳу фиғоним, қайдасан?

Ташналабдур Машрабнинг, бўлди юрак — бағри кабоб,
Фурқатингда чашми оби равоним, қайдасан?

* * *

Дилбар юзини кўргали девона келибдур,
Юз нозу карашма била жонона келибдур.

Юз жоним агар бўлса, тасаддуқ анга айлай,
Рафтори била кўзлари мастона келибдур.

Девонаи шўрида, бу жонингни фидо қил,
Кокиллариким белина чўлғона келибдур.

Зарроти жаҳон ичра куюб, ташналаб эрдим,
Жонона бўлуб соҳиби паймона келибдур.

Жонингни фидо айлагил, эй хастаи Машраб,
Лаблари шакар, тишлари дурдона келибдур.

БОБУР

Не фикрким сенинг фикринг эмас, ул фикр эрур ботил,
Не умриким ўтар сенсиз, эрур ул умр баҳосил.
Жафоу жавр тавридин эрурсен асру кўп воқиф,
Вафоу меҳр расмидин бўлурсен асру кўп гофил.
Куюш янглиғ юзунгга мендурурмен волау ҳайрон,
Янги ойдек қошингга мендурмен ошиқу мойил.
Кечурдунг ой йилни масту беҳудлиғ била, Бобир,
Неча гафлат била умр ўткарурсен, неча кун, ойил

* * *

Жонимда менинг ҳаёти жоним сен — сен,
Жисмимда менинг руҳи равоним сен — сен,
Бобирни сенингдек ўзга йўқ ёри азиз(и),
Алқиссаки, умри жовидоним сен — сен.

* * *

Не кўрай тўбини қадди хуш хиромнинг борида,
Не қилай сунбулни хатти мушкфоминг борида.
Ким Хизир суйин оғизлангай лабингнинг қошида,
Ким Масих алфозидин дегай каломинг борида.
Ошиқингни давлати васлинг била қил муҳтарам,
Хусн аҳли ичра мунча эҳтироминг борида.
Биздин айру дойим эл бирла ичарсен бодани,
Бизни ҳам гоҳи соғин шурби мудоминг борида.
Эй кўнгул, гар ғайр сўз заҳри қотилдур, не ғам,
Лабларидин шарбати йўқийл — изоминг борида.
Тарки номус айлабон бадном бўлгил ишқ аро,
Ким сени ошиқ дегай номуси номинг борида.
Бобир ул гул кўйида булбул киби топтинг мақом,
Бир навойи рост қил мундоқ мақомнинг борида.

* * *

Ким кўрур хуршидни, ул моҳ симо бўлмаса,
Ким сўрур шаккарни, ул лаъли шакархо бўлмаса.

Гул тикандур кўзларимга ул юзи гулдин йироқ,
Сарв ўткур бағрима, ул сарви бало бўлмаса.

Жаннатул маъвони эй, зоҳид, нетай мен зорким,
Истарам кўйидин ўзга менга маъво бўлмаса.

Тиймағил девона кўнглумни ки расво бўлма деб,
Ошиқ ўлғайму эди ул телба расво бўлмаса!

Гар бошингни кессалар ишқида эй, Бобир сенинг
Ёрдин кўнглунг керакким ўзга хато бўлмаса.

* * *

Такаллуф ҳар неча суратта бўлса андин ортуқсен,
Сени жон дерлар, аммо бетакаллуф жондин ортуқсен,
Парининг ҳусн ичра гарчи оти бениҳоятдур,
Мени девона қошинда ва лекин андин ортуқен.
Пари бу ҳусн бирла кўрса юзингни бўлур телба,
Сени таъриф этар, лекин сифат қилгондин ортуқсен,
Кадам ранжида қил кўнглум учун, э ёрнинг ўқи,
Менинг бу нотавон кўнглумга чун дармондин ортуқсен.
Иқомат чунки қилдинг Бобиро ул ҳур кўйида,
Мақоминг равзадин авло, ўзунг Ризвондин ортуқсен.

* * *

Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглимдин ўзга маҳрами асрор топмадим.

Жонимдек ўзга жони дилафгор кўрмадим,
Кўнглум киби кўнгулни гирифтор топмадим.

Усрук кўзига токи кўнгил бўлди мубтало,
Ҳаргиз бу телбани яна ҳушёр топмадим.

Ночор фурқати била ҳўй этмишам нетай,
Яун васлиға ўзумни сазовор топмадим.

Бори борай эшигига бу навбат, эй кўнгил,
Нечаки бориб эшигига бор топмадим.

Бобир, ўзингни ўргатакўр, ёрсизки, мен,
Истаб жаҳонни мунча кезиб ёр топмадим.

* * *

Хазон япроғи янглиғ гул юзунг ҳажрида сарғайдим,
Кўруб раҳм айлағил, э лола руҳ, бу чеҳраи зардин.

Сен эй гул, кўймадинг саркашлигингни сарвдек ҳаргиз,
Оёгингга тушуб барги хазондек мунча ёлбордим.

Латофат гулшанида гул киби сен сабзу хуррам қол,
Мен гарчи даҳр боғидин хазон япроғидек бордим.

Хазондек қон ёшим сориг юзумдин эл танаффордур,
Баҳор ранги, баҳамдиллоҳ улусдин ўзни қутқордим.

Не толеъдур менгаким ахтари бахтим топилмайдур,
Фалак авроқини ҳар нечаким дафтарин ахтардим.

Улуснинг таъну таърифунга менга, Бобир, баробардур,
Бу оламда ўзумни чун ёмон — яхшидин ўткардим.

* * *

Не чаманда сарв бор, ул қомати раъно киби,
Не гулистон ичра гул бор, ул руҳи зебо киби.
Не жафо таврида бор дунёда ул бемехрдек,
Не вафо бобида бор оламда мен шайдо киби.
Донаи ҳоли масиҳ осо лабининг устида
Нотовон жонимга бўлди мояси савдо киби.
Айласам кўйида маъво найлайин жаннатниким,
Бор менга ул ҳур кўйи жаннатул — маъво киби,
Базм аро э дўстлар не майки. қон ичмак дурур,
Соқийи гар бўлмаса, ул шўҳи базм оро киби,
Минса абраш ул қуёш қуймай нетайким Бобиро,
Мени куйдурмакка елдур маркаб, ўтдур рокби.

ОГАҲИЙ

Не ажаб шикста кўнгул иши туну кун игон ила ноладур,
Ки не гам тошики фалак отар анга лаҳза — лаҳза ҳаволадур.

Дема ул пари юзини қилибдур ихота ҳалқаи зулфиким,
Фалаки латофат узра онинг бириси қамар, бири ҳоладур.

Юзум узра хатти сиришкдин гами ишқим элга аён улур,
Негаким бу маънийки мубҳам, ул муни шарҳ этарга рисоладур.

Гами ишқ ичра ҳақдир англама дуди оҳ ила қон ёшим,
Бири ер юзи уза говаю, бири кўк бошига кулоладур.

Гами даҳридин етибон зор мени ҳаста айлади, соқийё,
Карам айлагилки даво анга майи ноб тўла пиёладур.

Не тонг Огаҳий назар айламас эса боғ сори, нигорининг
Сочи сунбулу, кўзи наргису, лаби гунчаю, юзи лоладур.

* * *

Не жафоки йиғласам олдида, мани хаста арзи ниёз этиб,
Ситам устига қиладир ситам неча қотло ноз уза ноз этиб.

На узоқ йўл экан э пари, гами фурқатнинг мани зорға,
Ки висолингга ета олмадим неча умрилар таку тоз этиб.

Караминг менга эрур амри оз, ситаминг менга эрур амри кўп,
Келу мақсадимға етур мани, бу озку кўпинг кўпу оз этиб.

Нега зоҳидо, тарабимни манъ этасан, вараъ сўзини баён,
Қани ҳосилингни дегил менга, неча умри майли намоз этиб.

Не мурод эса топилур санга, тиласанг кўнгил харами аро,
Нега чеккасен аламу ано таку пўйи роҳи ҳижоз этиб.

Десанг ўлмасин ёширни сўзим, агар ушбу олам ичинда фош
Дема ҳаргиз олдида сирринг аҳли башарни маҳрами роз этиб.

Етар Огаҳий талабиға кимки раҳи ҳақиқат аро кирар,
Келу саъи ила қадам ур бу йўл аро тарки азми мажоз этиб.

ШЕРОЗИЙ

Агар кўнглимни шод этса ўшал Шероз жонони,
Қаро холига бахш этгум Самарқанду Бухорони.

Сун, эй соқий, майинг охиргача — жаннатда топмайсан
Бу Рукнобод қирғоғидаги сўлим Мусаллони.

Шу алдоқчи, қизиқчи, фитначи шўхлар қўлидан дод,
Кўнгулдан элтдилар сабрим қилиб туркларча яғмони.

Менинг нуқсонли ишқимга унинг ҳусни эмас муҳтож,
Гўзал юз ҳеч талаб қилмас бўёқ ҳам зебу орони.

Гапир чолғучилиқдан, майдан — жаҳон сирриникам изла,
Ечолмас ҳеч киши ҳикмат — ла бу оғир муаммони.

Мен ул Юсуфдаги чексиз гўзалликдан аниқ билдим:
Чиқормиш ишқ номус пардасидан ул Зулайхони.

Ёмон, дединг, қувондим ман, Худо ҳаққи, сўзинг тўғри,
Гўзалроқ айлади аччиқ сўзинг лаъли шакархони.

Насиҳат тинглагил, жонон, тутурлар жону дилдан дўст
Ақлли, бахтли ёшлар ҳурмат айлаб кекса донони.

Фазал этдинг-у дур сочдинг, ёқимли куйла, эй Ҳофиз,
Фалак назмингга гавҳардек нисор этсин Сурайёни.

* * *

Чолғучи, айлагил наво янги ва янги, хилма-хил,
Изла шароби дилкушо янги ва янги, хилма-хил.

Кўнглинг очувчи ёр ила, хилват ўтир нигор ила,
Бўса-ла ком этиб раво, янги ва янги хилма-хил.

Менга тилак бўлурми ром, кўтармасанг қадаҳ мулом,
Ёди-ла майни ич расо янги ва янги, хилма-хил.

Нима қилсанг, гўзал пари, қилгуси мен учун бари
РАНГ ила ўсмаву ҳино янги ва янги, хилма-хил.

Тонг ели, эссанг ҳар қачон гар ўша дилбарим томон,
Ҳофизнинг арзин эт адо янги, хилма-хил.

* * *

Гул ёнда-ю май қўлда, рафиқ дилбари жондур,
Менга бу каби кунда гулом шоҳи жаҳондур.

Айт: шамъ кетирмангиз-у базм ичра бу оқшом,
Ой юзли гўзалнинг юзи мажлисда аёндур.

Гар мазҳабимиз бода ҳалол дер эди, лекин,
Эй сарв, юзинг бўлмас экан, бода ёмондур.

Доим қулоғим банд наю нағмаю чангга,
Лаъли лабу жом даврига кўзлар нигарондур.

Мажлисга атр ҳожат эмас, жонни димоғи
Ҳар лаҳза сочинг исларидан атрга кондур.

Қанд ила шакар қанча ширин бўлса, дам урма,
Ширин лабинг орзуси менга вирди забондур.

Ул чоққи, гаминг хазинаси жой олди дилимда —
Шундан бери мен кулга хароботда макондур.

Сўз қилма уятдан — мени расволигим ундан,
Сўрма отим — ул от мени шармимга зиёндур.

Оч кўзники, ринд, майхўри оввора десанг — биз,
Бу шаҳарда биздек эмас ул кимса қаёндур?

Айбимни дема муҳтасиб олдидаки, ул ҳам
Биздек қиладур айш талаб қанча замондур.

Ҳофиз, маю маъшуқасиз ўлтурма замоне —
Ким, ёсуману гу чоғи, ийди рамазондур.

* * *

Юзларинг акси тушиб бода тўла жом ичра,
Кулди май, сўфайни қўйди тамаъи хом ичра.

Топди май шуъласидан хониш ила нағма ривож,
Тушди бир нурки соқий юзидан жом ичра.

Ғайрати ишқ кесар хос кишиларнинг тилини,
Йўқса ким фош этадур сирни элу ом ичра.

Бағри ёнган мен-у, дилбар қараши бошқа менга —
Бу гадога нима лойиқ кўрур инъом ичра.

Тўғри кўргучи етар поклик ила мақсадга,
Эгри кўргучи тушибдур тамаъи хом ичра.

Ўйнаб-ўйнаб, уни ғам тигини кутмак лозим,
Ким унинг-чун бўладур яхши саранжом ичра.

Осилиб зулфинга ул чоҳи занахдон чиқди,
Оҳки, чоҳдан қутилиб, тушди яна дом ичра.

Мени кўрсанг керак, эй сўфий, ибодат уйида,
Фикримиз соқий юзию кўзимиз жом ичра.

Мен харобот сари кетмасдим ибодат уйидан,
Солди тадир мени бу ҳолга элу ом ичра.

На қилур юрмаса гардиш четида паргордек,
Тушса ҳар кимсаки бу гардиши айём ичра.

Сўфийлар барчаси бир фикрдадилар, леки,
Қолди бу ўртада Ҳофиз номи бадном ичра.

* * *

Ҳар неча ким юзларинг ой, кунга нисбат қилдилар,
Суратинг кўрмай туриб, тахмин-ла туҳмат қилдилар.

Ишқимизнинг шўришидан зарра миқдориндадир
Ҳар наким Фарҳоду Шириндан ҳиқоят қилдилар.

Жон бағишлар юзи гулларнинг оёқ гарди иси,
Онглилар ундан димоғин чоғу роҳат қилдилар.

Қарға, кузғун ов учун боғлаб боқишга арзимас,
Лочину қирғийни аммо шундай иззат қилдилар.

Боқмангиз риндларни таҳқирлаб, сафол деб косаси,
Бу ҳарифлар жоми Жам базмида хизмат қилдилар.

Қилмади мужгон ўқи ҳам жодугар афсунлари,
Жаврларким, зулфу мушқин холинг одат қилдилар.

Бизга бир бўса етарди — қилмади рухсат лабинг:
Бу ширин лаблар мудом шундай ишорат қилдилар.

Соқийё, май бер — азал тақдирининг тадбири йўқ,
Ҳеч бир ўзгармаслигин таъкиду хужжат қилдилар.

Ўтли, пардозли юзи бирла гўзаллар дам-бадам
Сўфийларнинг дил билан динини горат қилдилар.

Мақтади эҳсонларнинг шеърида Ҳофиз ҳар қачон,
Тинглаганлар шеърини таҳсин-у раҳмат қилдилар.

* * *

Кўнгилда лабингни шавқи, жоно,
Лаълингдан унга недир таманно.

Шавқинг майи, севгининг шароби
Дил шишасида бори ҳувайдо.

Зулфингни асирларига доим
Дард ила балони доми маъво.

Дилдорим оти недир, сўрадим,
Менга сира учрамас у барно.

Андиша қилувчи юрту элдан
Ёри ила ўлтиролмас асло.

Шод ул кишининг дили ҳамиша
Дилдор ила айши бўлса барпо.

Бир ноз ила ов қилишга дилни,
Гул узра бинафша бўлди оро.

Ҳофиз, шу кўнгилли дам ғанимат —
Асбоби тараб бори муҳайё.

* * *

Саҳарда булбул арз этди сабога,
Гул ишқи, деб биз бенавога.

Эрурман нозанни эҳсонига қул,
Қилур у яхши иш кетмай риёга.

Хайрли бўлсин унга тонг шамоли,
Даво қилди тун уйғоқ бедавога.

Сира бегоналардан нолимасман,
На бўлса — етди дўстан ошнога.

У сунбул зулфи гулдан парда очди,
Тугундан гунча чиқди соф ҳавога.

Юзу рангин кўриб, қон бўлди кўнглим,
Дучор ўлдим тикан отлиғ балога.

Қилур ҳар жойда булбул оҳу афғон,
Маза бу ўртада боди сабога.

Кутиб султондан эҳсон янглишибман,
Жафо кўрдим ялингач бевафога.

Бориб май соткучига хуш хабар бер —
Ки, Ҳофиз юрмагай энди риёга.

* * *

Сарви равоним не учун қилмайди ҳеч майли чаман?
Бўлмайди ҳамдам гул билан, ёдига келмайдур суман?

Кўп вақт эрур дайди дилим боғланди — кетди зулфига,
Ушбу узоқ сайридан у қилмайди ҳеч азми ватан.

Ё қошларин қаршисида қанча ҳушомадлар қилай?
Бермайди ҳеч сўзга кулоқ, доим тағофул қилди фан.

Гарчи бинафша зулфлар тўзди шамол ила бу чоқ,
Кўнглим унинг ёди билан қайтмайди ҳеч ўз аҳдидан.

Ёғди этаклардан гулоб, ҳайрон эрурманким, сабо
Ўтган йўлин туфроқларин қилмас нега мушки Хўтан?

Лойиқ кўриб соқий агар сунса тўда коса захар,
Ким май каби ичмас уни, бўлмай оғиз жону бадан?

Рухсори орзусида дил жон бирла ҳамдам бўлмади —
Тан хизматин қилмайди ҳеч, жондир унинг шавқи билан.

Мен зулфидан қилдим гила, ҳийла йўли — ла у менга
Деди: «Бу эгри қора олмас сўзимни ҳеч қачон.

Тортғил қўлинг, қилма жафо, оқмиш кўзимнинг ёмғири —
Кўз ёшларим қилмай мадад, бўлмайди ҳеч дурри Адан».

Ғамзангга бўлмишдир фидо, Ҳофиз ўғитни тингламай,
Тиф ила ўлмакка сазо ҳар кимки сўз уқмас экан.

* * *

Домлалар минбар уза сўз қилса такрор ўзгача,
Айлағай хилватда турли фитна бедор ўзгача.

Ушбу мажлиснинг билимдонига бор мушкул савол:
“Тавба бергучига тавба не учун ор, ўзгача?”

Миндир ўз эшшакларига янги бойларни бу чоқ,
Кул хачирга фахр этиб, ноз айлар изҳор ўзгача.

Хонақоҳнинг соили, кел, ўтпарастрлар дайрида
Бир қадаҳ — ла дилни айла бою бедор ўзгача.

Ҳусни бепоёни қанча ошиқин қилса ҳалок,
Янги ошиқлар келиб, бўлғай гирифтор ўзгача.

Дод шу гавҳар билмаган саррофларининг дастидан —
Ким, эшакмунчоқни дур деб, қилди бозор ўзгача.

Аршдан тонг чоғида келди товуш, ақл унга дер:
“Ёд олур кўкда малак Ҳофиздан ашъор ўзгача!”

* * *

Турғил, олтин косани май қуйиб, обод айла,
Тўлажак бош косаси тупроқ ила — ёд айла.

Охири манзил экан бизга шу жимлик водий,
Еру осмонга солиб ғулғула — фарёд айла!

Шу бошинг ҳурмати, эй сарв, гар ўлсам тупроқ,
Нозни қўй, соя солиб, тупроғими шод айла!

Дилга етган сенинг ул зулфинг илонидан алам,
Қил лабинг унга шифо, дардидан озод айла!

Кўз ёшим бирла ювиндим, бунга дер дарвешлар:
Тозалан аввал ўзинг, покни кейин ёд айла!

Ё Раб, ул зоҳиди инжиққи, қўрур айбни фақат,
Фаҳму идрок йўлига уни иршод айла.

Фикри ифлоснинг кўзи тушмас ул жонон юзига,
У ғўзал юзни дилинг пок тутиб ёд айла.

Гулдек ул гул исидан тунни қабо қил, Ҳофиз,
Тунни пояндози ул қомати шамшод айла.

* * *

Қайси уйнинг шамъидир у, қайси жойда хонаси?
Ўртади жонни, сўранг, кимнинг эрур жононаси?

Бу замон дину дилимни хонавайрон айлади,
Билмадим кимнинг эрур у мунису ҳамхонаси?

Лабларинг бодаси ҳаргиз лабимдан кетмасун,
Кимга сўз бермиш вафодан — май тўла паймонаси?

Ул саодат шамъининг базми эрур кимга насиб,
Сиз, Худо ҳаққи, сўранг, кимдур унинг парвонаси?

Ҳар киши афсун билан тортмоқчи, аммо билмадик,
Тортадур нозик дилин кимнинг ширин афсонаси?

Ё Раб, ул ой юзли юлдуз чехрали олий нишон,
Қайси коннинг гавҳари, кимнинг эрур дурдонаси?

Қилди ичмасдан лабининг бодаси дилни хароб,
Кимга улфат, ким эрур ҳамкоса, ҳампаймонаси?

«Оҳким, Ҳофиз дили девонадур сансиз», — дедим.
Шўх табассум бирла: «Бу кимнинг, — деди, — девонаси?»

* * *

Бир дилбари жононимиз олди-ку дилу жонимиз,
Олди-ку дилу жонимиз бир дилбари жононимиз.

Берса ўпич жононимиз қайта тирилгай жонимиз,
Қайта тирилгай жонимиз, берса ўпич жононимиз.

Чин равзаи ризвонимиз ёр эшигин тупроғидир,
Ёр эшигин тупроғидир чин равзаи ризвонимиз.

Бизнинг дили ҳайронимиз ошуфтаю шайдосидир,
Ошуфтаю шайдосидир бизнинг дили ҳайронимиз.

Ул Юсуфи Канъонимиз ҳусн иқлимнинг шоҳидир,
Ҳусн иқлимнинг шоҳидир ул Юсуфи Канъонимиз.

Сарви боғу бўстонимиз зебо, келишган қомати,
Зебо, келишган қомати сарви боғу бўстонимиз.
Шу Ҳофизи хушхонимиз фазлу камол тимсолидир.

ТЕСТЛАР

1. Мавҳум тушунча ёки ҳодисани конкрет нарса орқали ифодалашга асосланган кўчим тури нима дейилади?

- А. Сифатлаш
- В. Аллегор
- С. Муболаға
- Д. Мувашшаҳ

2. Шеърин нутқда бир хил ундош товушларнинг такрорланишига асосланган кўриниши нима дейилади?

- А. Аллитерация
- В. Аллегория
- С. Аналогия
- Д. Сифатлаш

3. Арузнинг қайси баҳри фоилун (- V -) ва фоилотун (- V - -) аслларининг кетма-кет такроридан ҳосил бўлади?

- А. Ҳазаж
- В. Амиқ
- С. Ражаз
- Д. Мутақориб

4. Бобур «Мухтасар» асарида:
*Кел бери, эй париким, ҳажрдин хастадурман,
Лаълингга ташнадурман, зулфингга бастадурман.*
байтини қайси баҳрга мисол сифатида келтирган?

- А. Мутақориб
- В. Ҳазаж
- С. Ражаз
- Д. Амиқ

5. Сўз ёки сўзлар гуруҳининг мисра ёки банд бошида такрорланиши нима дейилади?

- А. Сифатлаш
- В. Муболаға
- С. Анафора
- Д. Аннотация

6. Аруз тизими қандай шеър тизимига мансуб?

- А. Силлабик
- В. Метрик
- С. Гекзаметрик
- Д. Бармоқ

7. Қандай шеър тизими қисқа, чўзиқ ва ўта чўзиқ ҳижоларнинг муайян тартибда гуруҳланиб такрорланишга асосланади?

- А. Бармоқ
- В. Эркин
- С. Аруз
- Д. Сонет

8. Ўзбек арузшунослигида нима энг кичик ритмик бирлик деб кўрсатилади?

- А. Рукн
- В. Ҳижо
- С. Баҳр
- Д. Ҳарф

9. Алишер Навоийнинг қайси асарида аруз шеър тизими ҳақида сўз юритилган?

- А. «Хамса»
- В. «Ҳазойин ул маоний»
- С. «Маҳбуб ул қулб»
- Д. «Мезон ул авзон»

10. Аруз шеър тизимидаги қайси баҳр мафойилун (V - - -) ва фаувлун (V - -) аслларининг кетама-кет такроридан ҳосил бўлган?

- А. Аруз
- В. Ҳажаз
- С. Мутақориб
- Д. Амиқ

11. Бобурнинг «Мухтасар» асарида:

*Лабинг маржон, тишинг дур, ҳидинг райҳон, қадинг гул,
Сочинг анбар, юзунг ҳур, менгинг мултон, юзинг мул*
байти қайси баҳрга мисол сифатида берилган?

- А. Мутақориб
- В. Сарий
- С. Аруз
- Д. Рамал

12. Шарқ шеърлятида икки мисрали банд тури нима дейилади?

- А. Аруз
- В. Байт
- С. Мисра
- Д. Ҳижо

13. Аруз шеър тизимидаги қайси баҳр мустафъилун (- -V -) ва фоилун (- V -) аслларининг такроридан ҳосил бўлади?

- А. Рамал
- В. Басит
- С. Ҳажаз
- Д. Комил

14. Алишер Навоий «Мезон ул авзон» асарида:

*Ишқнинг мени туну кун мажнуни зор айламиш,
Кўнглумни зору ҳазин, жисмим низор айламиш*
байтини қайси мисол сифатида кўрсатади?

- А. Ҳажаз
- В. Рамал
- С. Басит
- Д. Мутақориб

15. Арузда ёзилган шеърда рукнларнинг такрорланиш тартиби, муайян шеърдаги ўлчов асоси нима дейилади?

- А. Мисра
- В. Қофия
- С. Баҳр
- Д. Рукн

16. Қайси сўз «уй» деган маънони билдиради?

- А. Баҳр
- В. Байт
- С. Рукн
- Д. Мисра

17. Аруз тизимидаги шеърларда айрим ёпиқ ҳижола охиридаги ундошни вазн талаби билан кейинги унли билан бошланган сўзнинг биринчи ҳижосига қўшиб ўқиш ҳодисаси нима дейилади?

- А. Ҳарф
- В. Васл
- С. Фоилотун
- Д. Зиҳоф

18. Аруз шеър тизимидаги қайси баҳр мафоилатун (V - V V -) аслининг такроридан ҳосил бўлади?

- А. Вофир
- В. Ҳазаж
- С. Рамал
- Д. Мутадорик

19. Бобур «Мухтасар» асарида
Кел эй қаро кўз, манга гузар эт,
Будур санга сўз, манга назар эт
байти қайси баҳрга мисол сифатида келтирилади?

- А. Ҳазаж
- В. Рамал
- С. Мутадорик
- Д. Вофир

20. Аруз тизимидаги шеърларда сокин ва мутаҳаррик ҳарфларнинг муайян тартибда бирикишидан ҳосил бўладиган ритмик бирлик нима деб аталади?

- А. Ҳазаж
- В. Вагад
- С. Рамал
- Д. Вофир

21. Аруз шеър тизими асосини ташкил этувчи саккизта аслининг сифат ва миқдор жиҳатидан турли ўзгаришларга учраши нима дейилади?

- А. Жузв
- В. Зиҳоф
- С. Зулқофиятайн
- Д. Тақтиъ

22. Аруз тизимидаги шеърларда байт таркибида уч ёки ундан ортиқ қофиядош сўзлар жуфтлигини келтириш нима дейилади?

- А. Зулқофиятайн
- В. Зулқавофиъ
- С. Зиҳоф
- Д. Жузв

23. Аруз тизимидаги шеърларда мисралардаги барча сўзларнинг ўзаро қофиядош бўлиши нима дейилади?

- А. Тарсеъ
- В. Зулқофиятайн
- С. Зиҳоф
- Д. Зарб

24. Шеърда иккинчи мисранинг сўнгги бўлагини зарб билан, урғу билан айтиш нима дейилади?

- А. Зарб
- В. Зиҳоф
- С. Жузв
- Д. Зулқофиятайн

25. Шеърда бир сўзни бир жойнинг ўзида икки маънода ишлатиш нима дейилади?

- А. Изометрия
- В. Ийҳом
- С. Ийжоз
- Д. Издивож

26. XV асрда ёзилган «Фунун ул балоға» рисоласи муаллифи ким?

- А. Ибн Муътаз
- В. Шайх Аҳмад Худойдод Тарозий
- С. Наср бинни Ҳасан
- Д. Қудамма ибн Жаъфар

27. Бадиий асарда жонзотлар ва жонсиз нарсаларни одамлар каби сўзлатиш санъати нима дейилади?

- А. Ирсола ул масал
- В. Лирик чекиниш
- С. Интоқ
- Д. Назира

28. Шеърда муайян ниятини ифодалаш мақсадида ҳикматли сўз, мақол ёки матал келтириш санъати нима дейилади?

- А. Интоқ
- В. Ирсола ул масал
- С. Перифраза
- Д. Ийҳом

29. Лутфийнинг шеъридаги:

Ерга кирсам кошки, чун етмас ул ойга илик,
Мушкул аҳволе тушубдур: "Ер қатиқу қўқ йироқ"
байтида қандай бадиий санъат қўлланган?

- А. Интоқ
- В. Ирсола ул масал
- С. Раддул қофия
- Д. Тасбеъ

30. Шарқ шеъриятида шоир таҳаллусининг ҳам луғавий маъносига, ҳам таҳаллус сифатида ишлатилиши берилган жавобни топинг.

- А. Ифрот
- В. Мушокил
- С. Тасбеъ
- Д. Иттифоқ

31. Алишер Навоийнинг шеъридаги:

*Фигонким, кўнглим олғон дилбарим дилдорлик билмас,
Билур ошиқни ғамгин қилмоқу ғамхорлик билмас*
байтида қандай бадиий санъат қўлланган?

- А. Зулқавофиъ
- В. Бадиҳа
- С. Иштиқоқ
- Д. Илтифот

32. Бобурнинг шеъридаги:

*Лабинг бағримни қон қилди, кўзимдин қон равон қилди,
Нега ҳолим ёмон қилди, мен андин бир сўрорим бор*
байтида қандай санъат қўлланган?

- А. Ийҳом
- В. Ийжоз
- С. Муболага
- Д. Радд

33. Аруз шеър тизимидаги қайси баҳр мутафоилун (VV - V -) аслининг такроридан ҳосил бўлади?

- А. Рамал
- В. Мутадорик
- С. Комил
- Д. Сарий

34. Алишер Навоий ғазалининг:

*Фигонким, кўнглим олғон дилбарим дилдорлиғ билмас,
Билур ошиқни ғамгин қилмоқу ғамхорлик билмас*
байтида қандай бадиий санъат қўлланган?

- А. Лафф ва нашр
- В. Ифрот
- С. Рамал
- Д. Иштиқоқ

35. Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонидаги:

*Яна қадаҳини тошқа урдинг,
Жола гуҳарини бошқа урдинг*

байтида қандай бадиий санъат мавжуд?

- А. Зулқофиятайн
- В. Зулқавофиъ
- С. Иқтибос
- Д. Китобат

36. Арузда жузв (туркий арузда ҳижо)ларнинг муайян тартибда бирикишидан ҳосил бўладиган ритмик бўлак кўрсатилган жавобни белгиланг.

- А. Баҳр
- В. Рукн
- С. Ружу
- Д. Фоилотун

37. Сокин ва мутаҳаррир ҳарфларнинг муайян тартибда бирикишидан ҳосил бўлувчи ритмик бирлик берилган жавобни кўрсатинг.

- А. Ватад
- В. Сабаб
- С. Фосила
- Д. Рукн

38. Аруз тизимида ундош товушлар билан тугаган ҳижолар қандай ҳижо саналади?

- А. Қисқа
- В. Ўрта
- С. Чўзиқ
- Д. Чўзиқ-қисқа

39. Аруз тизимида чўзиқ ҳижонинг қисқа ҳижо, қисқа ҳижонинг чўзиқ ҳижо тарзида ўқилиши нима дейилади?

- А. Сабаб
- В. Фосила
- С. Имола
- Д. Рукн

40. Аруз тизимида мисранинг ритмик бўлаклари, яъни ҳижоларнинг туроқ типдаги гуруҳлари қандай номланади?

- А. Рукн
- В. Имола
- С. Баҳр
- Д. Фаулун

41. Арабча «рукн» сўзининг луғавий маъноси нима?

- А. Кўприк
- В. Арқон
- С. Қозиқча
- Д. Устун

42. Аруз тизимида рукнлар ҳижоларнинг миқдори ва чўзиқ ёки қисқалигига қараб, нечта аслга бўлинади?

- А. Олтита
- В. Еттита
- С. Саккизта
- Д. Тўққизта

43. Аруз шеър тизимида нималар айрим ўзгаришларга учраб, турли ритмик бўлақларни вужудга келтиради?

- А. Баҳрлар
- В. Асллар
- С. Ҳижолар
- Д. Қофиялар

44. Аруз тизимида шеър байтидаги биринчи мисранинг боши нима дейилади?

- А. Ажуз
- В. Садр
- С. Аруз
- Д. Ибтидо

45. Аруз тизимида шеър байтидаги биринчи мисранинг охири номи берилган жавобни аниқланг.

- А. Аруз
- В. Ажуз
- С. Садр
- Д. Зарб

46. Аруз тизимида шеър байтидаги иккинчи мисранинг боши нима дейилади?

- А. Имола
- В. Асл
- С. Садр
- Д. Ибтидо

47. Аруз тизимида ҳар икки мисранинг, яъни садр билан аруз, ибтидо билан ажуз (зарб)нинг ўртаси нима деб юритилади?

- А. Имола
- В. Баҳр
- С. Ҳашв
- Д. Рукн

48. Алишер Навоий шеъридаги:
*Кузинг не бало қаро бўлубтур,
Ким жонга қаро бало бўлубтур*
байтида қандай стилистик усул қўлланган?

- А. Палиндром
- В. Зулқофиягайн
- С. Имола
- Д. Ҳшатиш

49. Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул аброр» достони аруз тизимининг қайси баҳрида ёзилган?

- А. Ҳазаж
- В. Мутақориб
- С. Сарий
- Д. Ҳафиф

50. Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достони аруз тизимининг қайси баҳрида ёзилган?

- А. Ҳазаж
- В. Мутақориб
- С. Сарий
- Д. Ҳафиф

51. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони аруз тизимининг қайси баҳрида ёзилган?

- А. Мутақориб
- В. Ҳазаж
- С. Сарий
- Д. Ҳафиф

52. Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достони аруз тизимининг қайси баҳрида ёзилган?

- А. Мушокил
- В. Ғариб
- С. Ҳафиф
- Д. Музорий

53. Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достони аруз тизимининг қайси баҳрида ёзилган?

- А. Мутақориб
- В. Сарий
- С. Рамал
- Д. Ҳазаж

54. Аруз тизимида шеърда икки ёки уч қисқа бўғиннинг ўзидан кейин келувчи бир ўзиқ бўғин билан бирикишидан ҳосил бўлади. Нуқталар ўрнига тўғри жавобни қўйинг.

- А. Фосила
- В. Ватад
- С. Имола
- Д. Сабаб

55. Аруз тизимида шеърда қисқа ва чўзиқ ҳижолаарнинг бирикишидан нима ҳосил бўлади?

- А. Сабаб, Ҳафиф, ражаз
- В. Ватад, рукн, баҳр
- С. Сабаб, ватад, фосила
- Д. Рукн, баҳр, ҳашв

56. Аруз шеър тизимида ёпиқ бўғин охиридаги ундош вазн талаби билан ўзидан кейинги унли билан қўшиб ўқилиши нима дейилади?

- А. Имола
- В. Васл
- С. Рукн
- Д. Ҳашв

57. Аруз шеър тизимида ёпиқ чўзиқ бўғин таркибида чўзиқ унли келса, қандай бўғин ҳосил бўлади?

- А. Чўзиқ
- В. Қисқа
- С. Ўта чўзиқ
- Д. Қисқа – чўзиқ

58. Аруз шеър тизимида қўш ундош билан тугалланадиган бўғин қандай бўғин саналади?

- А. Чўзиқ
- В. Қисқа
- С. Қисқа – чўзиқ
- Д. Ўта чўзиқ

59. Аруз шеър тизимида қисқа талаффуз қилинувчи унлидан иборат бўлган ёки шундай унли билан тугайдиган очиқ бўғинлар қандай бўғин ҳисобланади?

- А. Чўзиқ
- В. Қисқа
- С. Ўта чўзиқ
- Д. Ватад

60. Аруз шеър тизимида чўзиқ талаффуз қилинувчи унлидан иборат бўлган ёки шундай унли билан тугалланган очиқ бўғинлар, шунингдек, таркибида қисқа унли бўлган ёпиқ бўғинлар қандай бўғин деб юритилади?

- А. Қисқа
- В. Чўзиқ
- С. Ўта чўзиқ
- Д. Тугаланган

61. Арузшуносликда қандай вазн яратувчи энг кичик унсур саналади?

- А. Сокин ва мутаҳаррик ҳарфлар
- В. Жарангли ва жарангсиз ундошлар
- С. Чўзиқ унлилар
- Д. Жарангли ундошлар

62. Арузшуносликда мустақил ундош ёки чўзиқ унли ... ҳарф деб юритилади. Тўғри жавобни топинг.

- А. Мутаҳаррик
- В. Жарангли
- С. Сокин
- Д. Жарангсиз

63. Арузшуносликда ҳаракатланувчи, яъни қисқа унли олдидаги ундош ... ҳарф деб юритилади. Тўғри жавобни топинг.

- А. Сокин
- В. Жарангсиз
- С. Жарангли
- Д. Мутаҳаррик

64. Аруз тизимида сабаб, ватад ва фосилалар бирикувидан шеър мисраларини ҳосил қилувчи ... майдонга келади. Тўғри жавобни топинг.

- А. Рукнлар
- В. Баҳрлар
- С. Ҳижола
- Д. Тақтеълар

65. Лутфийнинг:

Сенсан севарим: хоҳ инон, хоҳ инонма,

Қондур жигарим: хоҳ инон, хоҳ инонма

матлаъли ғазалининг баҳри кўрсатилган жавобни кўрсатинг.

- А. Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф
- В. Ҳазажи мусаммани аштар
- С. Рамали мусаммани маҳзуф
- Д. Рамали мусаммани мақсур

66. Навоийнинг:

Замона кулфатидан бу кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди,

Бу чархи бемурувватдин кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди

матлаъли ғазали қайси баҳрда битилган?

- А. Рамали мусаммани мақсур
- В. Ҳазажи мусаммани солим
- С. Ражази мусаммани солим
- Д. Музореи мусаммани солим

67. Бобурнинг:

Хаттинг аро узоринг сабза ичида лола,

Ул чашми нур хуморинг лоладағи ғазола

матлаъли ғазали қандай баҳрда битилган?

- А. Рамали мусаммани машкул
- В. Ҳафифи мусаддаси маҳбуни мақтуъ
- С. Рамали мусаммани мақсур
- Д. Музореи мусаммани аҳраб

68. Алишер Навоийнинг:

Кеча келгумдир дебон ул сарви гулру келмади,

Кўзларимга кеча тонг отунча уйқу келмади

матлаъли ғазали баҳри кўрсатилган жавобни белгиланг.

- А. Мутадорика мусаммани мақтуъ
- В. Рамали мусаммани маҳзуф
- С. Мутақориби мусаммани маҳзуф
- Д. Ҳазажи мусаммани мусаббағ

69. Ҳувайдонинг:

Арзимни айтдим боди сабоға,

Еткурса ҳолим ул дилрабоға

матлаъли ғазали қайси баҳрда ёзилган?

- А. Ҳазажи мусаддаси мақсур
- В. Мутақориби мусаммани аслам
- С. Ҳазажи мусаммани аҳраб
- Д. Мунсариҳи мусаммани матвийи макшуф

70. Машрабнинг:

Кўрсат жамолинг мастоналарга,

Ишқингда куйган девоналарга

матлаъли ғазали қайси баҳрда ёзилган?

- А. Рамали мусаддаси мақсур
- В. Ҳазажи мусаммани аштар
- С. Мутақориби мусаммани аслам
- Д. Рамали мусаммани машкул

71. Увайсийнинг:

Меҳнату аламларга мубтало Увайсийман,

Қайда дард эли бўлса, ошно Увайсийман

матлаъли ғазали қандай баҳрда ёзилган?

- А. Ҳазажи мусаммани аштар
- В. Рамали мусаддаси мақсур
- С. Мутақориби мусаммани аслам
- Д. Мутадорика мусаммани мақтуъ

72. Бобурнинг:

*Оёғим етганча Бобурдек кетар эрдим вале,
Сочининг савдоси тушди бошимга яна*
байтида қандай бадиий санъат қўлланган?

- А. Ўхшатиш
- В. Сифатлаш
- С. Иттифоқ
- Д. Жонлантириш

73. Алишер Навоийнинг:

*Не бало эмиш сенинг ул хиром ила қоматинг,
Гаҳи суръатинг, гаҳи ноз бирла иқоатинг*
матлаъли ғазали қайси баҳрда ёзилган?

- А. Комили мусаддаси солим
- В. Рамалимусаддаси мақсур
- С. Ҳазажи мусаммани аштар
- Д. Мутақориби мусаммани аслам

74. Шеърда бир неча нарса — тушунча номи саналиб, кейин уларга ўхшаш, алоқадор, тааллуқли ёки мувофиқ келадиган бошқа нарса — тушунчалар келтирилиши ... дейилади. Тўғри жавобни топинг.

- А. Сифатлаш
- В. Анафора
- С. Лафф ва нашр
- Д. Ўхшатиш

75. Маълум қофияланиш тартибига эга бўлган икки ва ундан ортиқ мисрадан ташкил топган шеър бўлаги ... дейилади. Тўғри жавобни топинг.

- А. Сифатлаш
- В. Анафора
- С. Лафф ва нашр
- Д. Ўхшатиш

76. Маълум қофияланиш тартибига эга бўлган икки ва ундан ортиқ мисрадан ташкил топган шеър бўлаги ... дейилади. Тўғри жавобни топинг.

- А. Гекзаметр
- В. Банд

С. Баҳр

Д. Қофия

77. Арузшуносликда қофияда равийдан ташқари яна нечта унсур борлиги кўрсатилган?

- А. 8 та
- В. 5 та
- С. 6 та
- Д. 3 та

78. Қофияда қайси унсурлар равийдан олдин келади?

- А. Ридф, қайд, таъсис, дахил
- В. Васл, қайд, хуруж, ноира
- С. Мазид, ноира, қайд, хуруж
- Д. Хуруж, қайд, ноира, таъсис

79. Қофияда қайси унсурлар равийдан кейин келади?

- А. Васл, хараж, мазид, ноира
- В. Ноира, васл, ридф, таъсис
- С. Хуруж, ридф, таъсис, ноира
- Д. Таъсис, мазид, ридф, қайд

80. Қофияни ташкил этувчи унсур нима?

- А. Мисра
- В. Равий
- С. Хуруж
- Д. Таъсис

81. "Шаҳар — саҳар" сўзларида қайси ҳарф равий ҳисобланади?

- А. Ш ва с
- В. Р
- С. А
- Д. Х

82. Шеър мисраларида қофиядан кейин келувчи сўз, сўз бирикмаси нима дейилади?

- А. Радиф
- В. Зулқофиятайн
- С. Равий
- Д. Таъсис

83. Шарқ шеърлятида ғазал, қасида каби шеърйй жанрлар охиридаги яқунловчи байт нима дейилади?

- А. Матлаъ
- В. Мақгаъ
- С. Радиф
- Д. Қофия

84. Бадиий асарлар қайси жиҳатига кўра адабий турга ажратилади?

- А. Нутқий жиҳатига
- В. Тасвир предмети
- С. Қачон ёзилгани
- Д. А ва В

85. Даствлаб адабий асарлар кимнинг асарида турларга ажратилган?

- А. Фаробий
- В. Ибн Сино
- С. Арасту
- Д. Навоий

86. Қайси турдаги асарда кўпроқ инсон руҳий кечинмаси ифодаланади?

- А. Ғазал
- В. Рубоий
- С. Ҳикоя
- Д. Лирика

87. Эпосда нима кўпроқ асос қилиб олинади?

- А. Воқеа
- В. Табиат
- С. Руҳий кечинма
- Д. Ҳаракат

ХУЛОСА

Шарқ шеърляти инсоният маданиятининг юксак намунаси дир. У узоқ асрлар давомида башариятнинг маънавий улғайишига хизмат қилиб келган. Шарқ шеърляти умуминсоний қадриятларга асосланади ва инсонни улуғлайди. Шарқ шеърляти сўзнинг илоҳий қудратини, у туганмас маънолар хазинаси эканини, унда турфа хил оҳанглар мавжудлигини кўрсатади. Шарқ шеърляти Оллоҳни ва у яратган оламни мадҳ этади, оламнинг ва одамнинг гузаллигини таърифлайди. У бошқа халқлар адабиётидан аввало шу жиҳати билан ажралиб туради. Бу шеърлят қатъий шаклга асосланиши ва ранг-баранг жанрларга эга эканлиги билан ҳам диққатни жалб этади. Шарқ мумтоз шеърляти арузга асосланади. Араб шеърлятида пайдо бўлган аруз шеър тизими форс – тожик, туркий шеърлятда юксак даражага кўтарилган.

Шарқ шеърлятида йигирма тўртта жанр бўлиб, шоирларнинг девонига уларнинг турли жанрдаги шеърлари жамланган. Ғарб шеърляти бунча кўп жанрга эга эмас. Алишер Навоийнинг «Ҳазойин ул маоний» девонига ўн олти жанрдаги шеърлар киритилган. Унда даствлаб ғазаллар, кейин мустазод, мухаммас, мусаддас, мусаммон, таржеъбанд, таркиббанд, маснавий, қасида, соқийнома, қитъа, рубоий, муаммо, чистон, туюқ, фард жанрига мансуб шеърлар жойлаштирилган. Девонда албатта, даствлаб ғазаллар қўйилган. Ғазаллар ҳам, бошқа жанрдаги шеърлар ҳам қофияси ёки радифидаги тугалланувчи ҳарфга қараб, қатъий тартиб билан жойлаштирилган.

Шарқ поэтикаси қадим тарихга эга. Шунинг учун Алишер Навоий «Аруз фани – шариф фандур» дейди. «Илми аруз», «илми бадеъ», «илми қофия» Шарқ шеърлятининг асосини ташкил этади. Шарқ поэтикаси Шарқ шеърляти бадиий тафаккурнинг юксак намунаси экани, у турфа хил образларга бениҳоя бой эканини кўрсатади. «Шарқ шеърлятига кириш» ўқув қўлланмасида адабиётшуносликка оид манбаларга таянган ҳолда аруз шеър тизимига хос хусусиятлар, мумтоз шеърлятимизнинг айрим жиҳатлари билан таништиришга ҳаракат қилдик.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Адабиёт назарияси. Икки жилдлик, Т., «Фан», 1978 – 1979 й.
2. Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд, Т., «Фан», 1992 й.
3. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик, Т., «Фан», 1983–2003 й.
4. Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ (Форсчадан А. Рустамов таржимаси), Т., «Адабиёт ва санъат нашриёти», 1981 й.
5. Бобоев Т. Шеър илми таълими, Т., «Ўқитувчи», 1996 й.
6. Бобур З.М. Сочининг савдоси гушди бошимга, Т., «Шарқ», 2007 й.
7. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи, Т., «Ўзбекистон», 1995 й.
8. Жомий А. Баҳористон, Т., «Ёзувчи», 1997 й.
9. Ислом тасаввуфи манбалари, Т., «Ўқитувчи», 2005 й.
10. Исҳоқов Е. Сўз санъати сўзлиги, Т., «Зарқалам», 2006 й.
11. Куделин А. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII – XI век.), М., «Наука», 1983 г.
12. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати, Т., «Akadem nashr», 2010 й.
13. Машраб. Машраб шеърятидан, Т., «Ўзбекистон КПКМК нашриёти», 1979 й.
14. Махтумқули. Дунё утиб борадир, Т., «Шарқ», 2007 й.
15. Нодира. Нодира шеърятидан, Т., «Ўзбекистон КПКМК нашриёти», 1979 й.
16. Низомий, Ганжавий. Низомий шеърятидан, Т., «Ўзбекистон КПКМК нашриёти», 1983 й.
17. Олимов М. Рисолаи аруз, Т., «Ёзувчи», 2002 й.
18. Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар, Т., «Фан», 1971 й.
19. Саъдий Шерозий. Ҳикматга тўла олам, Т., «Шарқ», 2007.
20. Талабов Э. Араб арузи, Т., «Фан», 1977 й.
21. Фитрат А. Адабиёт қоидалари, Т., «Ўқитувчи», 1995.
22. Фитрат А. Аруз тўғрисида, Т., «Ўқитувчи», 1997.

23. Шарқ мумтоз поэтикаси, Т., «Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти», 2006 й.

24. Шайх Аҳмад Гарозий. Фунуну-л-балоға, Т., «Хазина», 1996 й.

25. Шомухамедов Ш. Форс – тожик арузи, Т., «ТошДУ», 1970 й.

26. Ҳасанов С. Бобурнинг «Аруз рисоласи» асари, Т., «Фан», 1981 й.

27. Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъат ва мумтоз қофия, Т., «Шарқ», 1998 й.

28. Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатларини биласизми? Т., «Шарқ», 1999 й.

29. Ҳожиаҳмедов А. Мактабда аруз вазнини ўрганиш, Т., «Ўқитувчи», 1995 й.

30. Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи лугати, Т., «Шарқ», 1998 й.

31. Ҳофиз Шерозий. Ишқ гавҳари, Т., «Шарқ», 2006 й.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Шеър тизими	5
АРУЗ ШЕЪР ТИЗИМИ	7
Арузда ҳижо ва рукн	8
Ватад, сабаб, фосила	9
Зиҳоф, фуруъ	10
АРУЗ БАҲРЛАРИ	13
Ҳазаж, рамал, ҳафиф, ражаз баҳрлари	14
Музориъ, мужтасс, мунсариҳ баҳрлари	18
Сарий, мутақориб, мутадорик баҳрлари	19
Комил, вофир, басит, тавил баҳрлари	21
Мадид, муқтазаб, қариб баҳрлари	23
Ғариб, мушокил баҳрлари	24
РУКНЛАРНИНГ ТУЗИЛИШИ ВА ТУРЛАРИ	26
Қофия	30
Радиф, ҳожиб	33
Илми аруз	34
Лафзий, маънавий, муштарак санъатлар	37
Илми бадеъ	38
Илми қофия	40
Шарқ шеъриятида образ	41
Бадиий тасвир воситалари	46
Гузалик таърифи	48
Шарқ шеърияти жанрлари	55
Ғазал жанри	56
МУМТОЗ ҚУШИҚҚА АЙЛАНГАН ШЕЪРЛАР	62
Навой	62
Нодира	68
Машраб	73
Бобур	75
Огаҳий	78
Шерозий	80
ТЕСТЛАР	89
ХУЛОСА	107
ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР	108

Раҳмонова Сайёра Ражабовна

**ШАРҚ ШЕЪРИЯТИГА
КИРИШ КУРСИ**

Уқув қўлланма

Учинчи қайта нашр

Тошкент — «Tafakkur qanoti» — 2020 й.

Муҳаррир *Жаббор Раззоқов*
Мусаҳҳиҳ *Наргиза Атабоева*
Мусаввир *Шухрат Одил*
Саҳифаловчи *Суннат Пулатов*

САЙЁРА РАҲМОНОВА

ШАРҚ
ШЕЪРИЯТИГА
КИРИШ
КУРСИ

«ТАФАККУР ҚАНОТИ»

ISBN 978-9943-382-40-4

9 789943 382404